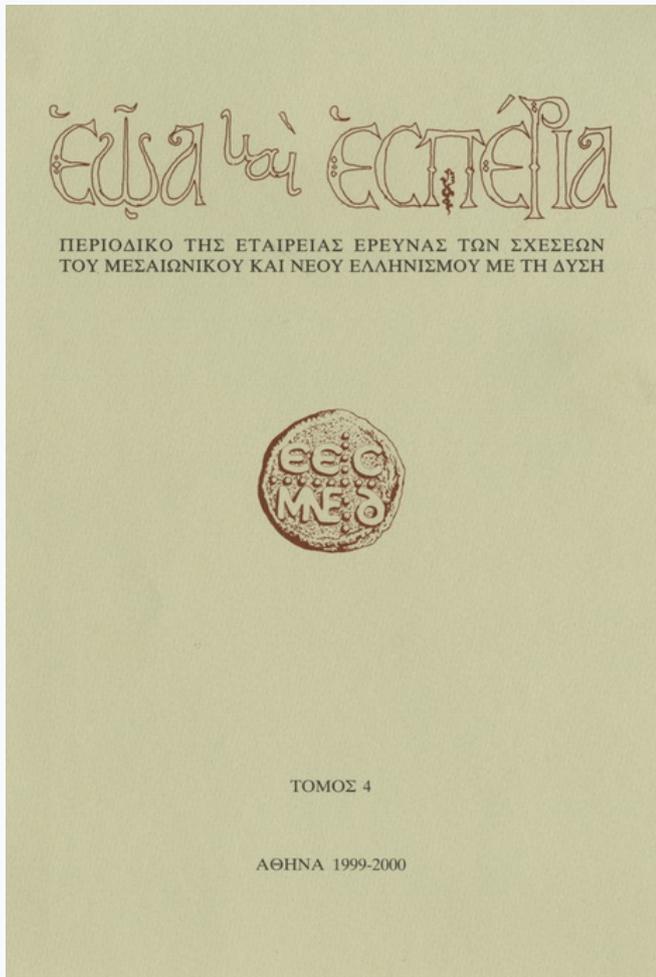

Eoa kai Esperia

Vol 4 (2000)

Η ΑΓΓΑΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΨΙΜΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ

doi: [10.12681/eaesperia.54](https://doi.org/10.12681/eaesperia.54)

To cite this article:

ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ. Ν. (2000). Η ΑΓΓΑΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΨΙΜΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ. *Eoa Kai Esperia*, 4, 133–174. <https://doi.org/10.12681/eaesperia.54>

Η ΑΓΓΑΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΨΙΜΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Η βιωσιμότητα των ξένων κυριαρχιών κατά τον όψιμο μεσαίωνα στον ελλαδικό χώρο, δεν ήταν εξαρτημένη μόνο από πολιτικοστρατιωτικές, αλλά κυρίως από οικονομικές παραμέτρους. Μια από τις τελευταίες αφορά την κάλυψη των αναγκών των κυριάρχων σε εργατικά χέρια με την αξιοποίηση της τοπικής εργατικής δύναμης. Κατά τις προσπάθειες των δυτικής προέλευσης κυριάρχων να εφαρμόσουν τις πολιτικές τους στον τομέα αυτό, συναντήθηκαν στο χώρο της Κέρκυρας, στον οποίο εστιάζεται η εργασία αυτή, οι δυτικές επί του θέματος αντιλήψεις και νοοτροπίες με τις ελληνορωμαϊκές, εκείνες των αρχομένων. Από αυτή τη συνάντηση, από την οποία στη μακρά διάρκεια δεν έλειψαν οι εντάσεις, θα διαμορφωθούν σταδιακά στα πλαίσια της τοπικής κοινωνίας νοοτροπίες, στάσεις, αντιλήψεις και στερεότυπα που σχετίζονται κατά τρόπο άμεσο ή έμμεσο με τη διαμόρφωση των κοινωνικών ιεραρχιών στο νησί.

Μια ενδιαφέρουσα πτυχή του θέματος της εκμετάλλευσης της τοπικής εργατικής δύναμης από τους κυριάρχους, αλλά και την τοπική άρχουσα τάξη, είναι ο θεσμός της *αγγαρείας*, της υποχρεωτικής και χωρίς αμοιβή παροχής εργασίας. Με αυτήν κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους οι φορείς της κρατικής εξουσίας και οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής κάλυπταν χωρίς δαπάνες σημαντικό μέρος των αναγκών τους σε εργατικά χέρια¹. Και είναι αυτή η εργατική δύναμη που χρησιμοποιήθηκε κυρίως για τη διαμόρφωση του αστικού και αγροτικού τοπίου της Κέρκυρας.

Την ανάγκη διερεύνησης του θεσμού της αγγαρείας στην Κέρκυρα κατά τους πρώτους αιώνες της ξενοκρατίας υπαγορεύει κατ' αρχήν το γεγονός ότι στα κερκυραϊκά τεκμήρια αναφέρεται μια πλειάδα όρων (*servitia, opere personales, onera, servitutes, factiones*, κ. ά.), που δηλώνουν υποχρεώσεις του τοπικού πληθυσμού, όροι των οποίων το σημασιόμενο δεν είναι πάντοτε προφανές². Αλλά και ο ίδιος ο όρος αγγαρεία στα κερκυραϊκά τεκμήρια δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στη συνήθη του σημασία καθώς, όπως και άλλοι όροι των κερκυραϊκών τεκμηρίων της εποχής, υφίστανται σταδιακά στη μακρά διάρκεια σημασιολογικές ολισθήσεις³. Για παρά-

1. Βλ. σχετικά, ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Αγγαρεία*, σ. 23-54.

2. Βλ. για το Βυζάντιο, ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Αγγαρεία*, σ. 53.

3. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Πρόσοδος*, σ. 372, 374, 376. -ΑΣΔΡΑΧΑ, *Πάροικοι*, σ. 94. - Πρβλ. JACOBY, «zovaticum», σ. 419 και σημ. 75. - Για την περσική προέλευση του όρου *άγγαρεία* και για την έννοια του όρου *παράγγαρεία* βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Αγγαρεία*, σ. 23-24, 35-36.

δειγμα, σε κείμενο των μέσων του 15ου αι. οι περιοδικές καταβολές από τους Αθίγγανους σε φεουδάρχη του τιμήματος για το δικαίωμα εγκατάστασης στο νησί υπό τη μορφή χρηματικών εισφορών, ορνίθων και εργασίας στα δάση χαρακτηρίζονται συλλήβδην *angarie*⁴. Λίγο αργότερα, ο δασμός 1% που επιβάλλεται από τους Βενετούς στις εισαγωγές από την τουρκοκρατούμενη Ήπειρο και πλήττει τους εμπόρους αναφέρεται επίσης ως *angaria*⁵. Και ενώ γενικά και στερεότυπα οι αδήποτε αγγαρεία θεωρείται βάρος, κατά την ίδια περίπτωση εποχή η εκπλήρωση των *angarie* από τους *cittadini* της Κέρκυρας θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση για την ένταξη στο προνομιούχο *Consilium Communitatis Corphiensis*⁶. Είναι λοιπόν προφανές ότι η θεώρηση ως αυτονόητου και στατικού του περιεχομένου που δηλώνεται με τον όρο *αγγαρεία* στα κερκυραϊκά τεκμήρια του όψιμου μεσαίωνα δικαιώνει μια στερεοτυπική αντίληψη για την αγγαρεία⁷.

4. G. SOULIS, *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961) 165, 3 Σεπτεμβρίου 1464: ...*Cingaris maritatus terrenus solvebat sibi omnibus quattuor mensibus soldos decem argenteos et unam galinam. Item de mense Augusti solvebat sibi unum par pularum... Item quilibet solvit pro angaria alborum perperos duos in anno, et quilibet quando se maritat solvit perperum unum et duas bonas galinas domino suo. Item quilibet Cingaris forensis, quando intrat sub iurisdictione, solvit pro intratura perperum unum... Item dicti forenses solvunt omnes alias angarias suprascriptas sicut terrenus...* – Εξ άλλου, γενικά ως *angarie* αναφέρονται στα κερκυραϊκά τεκμήρια της περιόδου και άλλα φορολογικά παρακολυθήματα, όπως η υποχρέωση εργασίας στα οχυρωματικά έργα και της επάνδρωσης πολεμικών πλοίων (RA, τ. X, σ. 102 (408) 5 Απριλίου 1273, τ. XXIII, σ. 127 (176) 12 Ιουλίου 1280), που στα αντίστοιχα βυζαντινά τεκμήρια αποδίδονται είτε με το γενικό όρο *ἐπήρεια*, είτε με εξειδικευμένους όρους, όπως *καστροκτισία*, *πλώμοι*, κ.ο.κ. Βλ. σχετικά, OSTROGORSKY, *Féodalité*, s. 356 n. 2, σ. 358-359. – LEMERLE, *Trois actes*, σ. 420, 422. – ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Κράτος, τ. Α', σ. 93, 97.
5. AAV, τ. XXIV, σ. 248 (6994) 28 Δεκεμβρίου 1460: ...*pro certo damno illato nobili viro ser Marino de Canal per illos de Cimera, poneretur una pro centenario ad doanam Corphoy...* – Βλ. και ό.π., τ. XXIV, σ. 309 (7068) 28 Σεπτεμβρίου 1461. – Πρβλ. ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία*, τ. Ε', σ. 248 (1510): ...*alcuni mercadanti de la Janina et altri luochi del Signor Turco, ...hanno espoto che per il Regimento di Corphu li e sta tempo innovata angaria de una per cento, sotto pretesto de alcune represaglie concesse a ser Marin da Canal...*
6. KARAPIDAKIS, *Civis fidelis*, σ. 98.
7. Ο Ε. Λούντζης, αναφερόμενος στην κατάσταση των χωρικών, ασχολείται κυρίως με την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών από τους χωρικούς κατά την όψιμη Βενετοκρατία, ενώ εξετάζει λεπτομερέστερα την κατάσταση των Εβραίων και των Αθιγγάνων της Κέρκυρας (E. LUNZI, *Della condizione politica sulle isole Jonie sotto il dominio Veneto, proceduta da un compendio della storia della isole stesse dalla divisione dell' impero Bizantino*. Versione con note di Marino Dr. Typaldo-Foresti e Nicolo Barozzi, riveduta ed aumentata dall' autore, Venezia 1860, σ. 450-466). – Στο ίδιο περίπου πλαίσιο κινείται και ο W. MILLER, *(The Latins in the Levant, London 1908, σ. 519, 538-541)*. – Ο Ι. Ρωμανός, που αναφέρει συχνά στις μελέτες του τον όρο *αγγαρεία*, περιορίζεται σε μετάφραση των σχετικών χωριών των εγγράφων (ΡΩΜΑΝΟΣ, *Έργα*, σ. 93, 100, 119-120, 370-374), σε μια περίπτωση μάλιστα ταυτίζει τους *homines vaginiū*, για τους οποίους θα γίνει λόγος παρακάτω, με τους Αθίγγανους (ΡΩΜΑΝΟΣ, ό.π., σ. 365). – Το θέμα των αγγαρικών υποχρεώσεων εξετάζεται αναλυτικότερα από τον F. THIRIET, [*Agriculteurs et agriculture à Corfou au XVème siècle*, *Πρακτικά Δ' Πανιωνίου Συνεδρίου, Κερκυραϊκά Χρονικά* 23 (1980) 317-321], ο οποίος όμως, ενώ διακρίνει κατηγορίες αγροτών, δεν επιδιώκει μια ανάλυση ανάληση ως προς το είδος των παρεχομένων αγγαρειών.

Στην ανάλυση που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις διαφοροποιήσεις της αγγαρείας ως προς τα είδη και τις μορφές, τους υποκειμένους και τους αποδέκτες της και να συμβάλουμε με τον τρόπο αυτό στην κατανόηση της σημασίας του θεσμού, όχι μόνο ως προς τα οικονομικά αποτελέσματα της εφαρμογής του, αλλά και ως προς το ρόλο του στον προσδιορισμό του κοινωνικού αλλά και νομικού status των κατοίκων της Κέρκυρας κατά τον οψίμο μεσαίωνα.

Πριν από το πέρασμά της υπό ξένες κυριαρχίες η Κέρκυρα αποτελούσε τμήμα του Βυζαντινού κράτους, όπου, ως συνέχεια των αρχαίων λειτουργιών, οι υπηρεσίες (*munera sordida*) της πρωτοβυζαντινής περιόδου συνδέονται στενά με τις αγγαρείες της μεσοβυζαντινής περιόδου⁸. Κατά την περίοδο αυτή ήταν ήδη διαμορφωμένα και αποδίδονταν δύο είδη αγγαρείας, ανάλογα με τον αποδέκτη. Η πρώτη, φορολογικής φύσεως, εντασσόταν στις έκτακτες φορολογικές υποχρεώσεις που αναφέρονται υπό τους όρους *ἐπήρειαι δημοσιακαί, δημοσιακαί δουλείαι, δημοσιακά λειτουργήματα, κακώσεις κ.λπ.* Πρόκειται για τις αγγαρείες υπέρ του δημοσίου, όπως η *καστροκτισία, η κατεργοκτισία και οι πλώμοι*⁹. Από τα βάρη αυτά μπορούσαν να απαλλάσσονται, να *ἐξκουσσατεύονται*¹⁰, ορισμένα πρόσωπα, κυρίως ο κλήρος –*διά τήν τιμήν τῆς ἱερωσύνης*– και κάποιες κατηγορίες υπηκόων του αυτοκράτορα που παρείχαν υπηρεσίες στο κράτος, που συχνά ήταν ιδιαίτερα επαχθείς¹¹. Το δεύτερο είδος αγγαρείας, η αγροληπτική, φαίνεται ότι αποτελούσε εξέλιξη της πρώτης, όταν το κράτος παραχωρούσε σε γαιοκτήμονες το δικαίωμα να καρπώνονται τις αγγαρείες των αγροτών των κτημάτων τους¹².

8. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Κράτος, τ. Α', σ. 93. – ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 23-25.

9. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 23-30. – Βλ. και ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πάπιος, σ. 91, 100, 191.

10. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 40-42. – Ο όρος *ἐξκουσσαεία* σήμαινε επίσης και την μεταβίβαση των αγγαριζών υποχρεώσεων των χωρικών από το κράτος σε μεγάλους γαιοκτήμονες. Βλ. HARVEY, Βυζάντιο, σ. 181.

11. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, Ὑπομνηστικόν, ἐκδ. G. Stadtmüller, *Orientalia Christiana Periodica* 33, 2 (1934) 283. 4-284. 7: ...Τὸ καθ' ἡμᾶς ὄριον τῶν Ἀθηνῶν, πάλαι τοῦ πλήρους τῶν ἐποίκων αὐτοῦ διὰ τὰς ἐπαλλήλους ἐπήρειας ἐκκενούμενον αἰεὶ, νῦν κινδυνεύει καὶ εἰς αὐτὴν περιστῆναι τὴν παροικιαζομένην ἐρημίαν σκυθικὴν. Τὸ δὲ αἴτιον ὅτι πολλαῖς ἐπήρειαις βαρυνόμεθα, μᾶλλον δὲ πλείοσι καὶ βαρύτεραις ἤπερ οἱ γειτονοῦντες ἡμῖν λοιποὶ κατωτικοί. Οὐ μόνον γὰρ ἡμεῖς δις καὶ τρις καὶ πολλαῖς παρὰ τὰς γείτονας ἡμῶν χώρας ὑπέστημεν ἀναγραφάς... ἀλλὰ καὶ αἱ καθ' ἑκάστην λοιπαὶ κοσμικαὶ ἐπήρειαι ... πᾶσαι ἐνεργοῦνται καὶ ἐπιβαρῶς ἅπασαι καὶ τῶν ἄλλων πρώτιστα, καὶ ταῦτα ἐν τῇ τῆς Ἑλλάδος κειμένοις ἐσχρατῇ. Καὶ μαρτυρεῖ τὸ προσεχὼς παρελθὸν ἔτος, ὅτε, κτίσεως κατέργων ὀρισθείσης, ἡμεῖς πρώτοι καὶ μόνοι τῶν ἄλλων, καίπερ μὴ κτισθέντων, ἐξημώθημεν, ὅτε τοῦ πανσεβάστου Στειριῶνου καταπεπλευκότος, μόνοι πάλιν ἡμεῖς νομίματα ὑπὲρ πλωίμων κατεβαλόμεθα...

SVORONOS, Priviléges, σ. 355-358, 384-385. – ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Κράτος, τ. Α', σ. 92-97. – D. JACOBY, *Les archonts grecs et la féodalité en Morée franque*, Variorum Reprints, London 1975, St. Nr. VI, σ. 443-444, n. 122-123, 127. – ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 25, 40. – HARVEY, Βυζάντιο, σ. 181-187.

12. HARVEY, Βυζάντιο, σ. 181.

Ήταν αυτή που έπληττε κυρίως τους παροίκους που εργάζονταν σε ξένες ιδιοκτησίες και αποδίδονταν στους γαιοκτήμονες. Ο αριθμός των ημερών που οι πάροικοι όφειλαν να παρέχουν αγγαρική εργασία στους γαιοκτήμονες κυμαινόταν μεταξύ 12 και 52 ημερών το χρόνο, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες και συνήθειες, συχνά με δυνατότητα καταβολής αντισηκώματος¹³.

Οι αγγαρείες στην Κέρκυρα κατά τα τέλη της Βυζαντινής κυριαρχίας εμφανίζονται με τις μορφές που παρουσιάζονται και στη λοιπή βυζαντινή επικράτεια. Η ύπαρξη της αγγαρείας ως φορολογικής υποχρέωσης διαπιστώνεται έμμεσα από τα απαλλακτικά από αυτήν προνόμια που εξέδωσαν οι αυτοκράτορες υπέρ ορισμένων κοινωνικών ομάδων του νησιού¹⁴. Η ύπαρξη της δεύτερης, της αγροληπτικής, που συνδέεται στενά με την παροικιακή ιδιότητα, συνάγεται από την παρουσία παροίκων στο νησί¹⁵.

Η έντονη ποσοτική διαφορά των παρεχομένων αγγαρειών στη Δύση¹⁶ και στο Βυζάντιο, που ίσχυε επί αιώνες, είχε διαμορφώσει τις αντίστοιχες κοινωνικές συνθήκες, νοοτροπίες και βαθμούς ανοχής σε σχέση με τη νομιμότητα του θεσμού,

13. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 50-52. – KARAYANNOPOULOS, Agrargeschichte, σ. 223-224, 228, 231. – OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 356-357, 364-365, n. 2-3. – ΛΑΪΟΥ, Κοινωνία, σ. 198-205, 242. – HARVEY, Βυζάντιο, σ. 182-185.

14. ΜΜ, τ. Χ, σ. 14-15, Ιούνιος 1228: ... χρυσόβουλλον του ἁοιδίμου βασιλέως... κυροῦ Ἀλεξίου του Κομνηνοῦ ἐπιβραβεῖον καθολικῶς... καὶ τὸ μηδὲ ἐπηρεάζεσθαι τι τῶν τῆς μητροπόλεως, οὔτε πάροικον, οὔτε κληρικόν... – PLA, σ. 80 (79) 29-4-1294: ... confirmamus presenti nostra aurea bulla sigillique nostri precepto primo vero, presentatis coram nobis ipsis eorum bullis aureis et juribus imperatoris domini Ysachii, ipsius eciam bone memorie et terbeatissimi domini partis nostri domini Comnini Michaelis Ducis et ipsius peramabilis nostri patris despoti domini Manuelis Ducis, precipimus habere ipsam eandem confirmationem... et etiam sint de cetero... supradicti castrenses Corfiati perliberi ab omnibus fisci redditibus... ac immolestati ab omnibus curie angariis et perangariis... – ΡΩΜΑΝΟΣ, Ἔργα, σ. 97: ... unde neque in decima porcorum trahentur neque in mercato neque in marenariam neque in fabricationem castrorum... neque ad angariam aut perangariam aut aliam molestiam cognitam vel incognitam... – Βλ. και LEMERLE, Trois actes, σ. 142-423. – SVORONOS, Priviléges, σ. 361-363.

15. ΜΜ., ό.π.: ... δωρεὰ παροίκων ογδοήκοντα..., δωρεὰ ἐτέρα ἀγιοδοῦλων τριάκοντα, ἐν ἧ μνήμῃ καὶ προγενεστέρως δωρεᾶς ἑκατὸν εἴκοσι παροίκων κατὰ διαφόρους καιροὺς δωρηθέντων τῇ ἐκκλησίᾳ... – D. JACOBY, La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assises de Romanie»: Sources, application et diffusion, Paris-La Haye, 1971, σ. 256. – Για την υποχρέωση των παροίκων του Βυζαντινού να αποδίδουν αγροληπτική αγγαρεία βλ. OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 364-365. – KARAYANNOPOULOS, Agrargeschichte, σ. 223, 231, 235. – ΛΑΪΟΥ, Κοινωνία, σ. 198-199, 201, 203-205.

16. Για τη σημασία των αγγαρειών στη Δύση βλ. OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 356. – M. BLOCH, Η Φεουδαλική κοινωνία. Μετάφραση Μπ. Λυκούδης, Αθήνα 1987, σ. 338-349. – G. DUBY, Medieval Agriculture: 900-1500 (The Fontana economic history of Europe, 1) Glasgow 1986, σ. 188-189. – E. M. HULME, The Middle Ages, New York 1929, σ. 569-573, 584. – Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, Σύμμεικτα, (1983) 299. – HARVEY, Βυζάντιο, σ. 88. – Δεν θα μας απασχολήσουν στη μελέτη αυτή οι υπηρεσίες που ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν στον ηγεμόνα οι φεουδάρχες. Στρατιωτικές υπηρεσίες όφειλαν να παρέχουν και οι φεουδάρχες της Κέρκυρας (ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ, σ. 33 (671)11 Σεπτεμβρίου 1413).

την έκταση της εφαρμογής του από τους κρατούντες και το βαθμό ανταπόκρισης του πληθυσμού στις αγγαρικές υποχρεώσεις. Κατά τη διαδικασία λοιπόν της επιβολής της εξουσίας και εκμετάλλευσης της μέχρι τα μέσα του 13ου αι. βυζαντινής Κέρκυρας από τις δυτικές δυνάμεις, συναντήθηκαν μεταξύ άλλων και οι δυο νοοτροπίες για την αγγαρεία, η δυτική των αρχόντων και η βυζαντινή των αρχομένων.

Θα πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι οι διαδοχικοί ξένοι κυρίαρχοι της Κέρκυρας, οι Ανδηγαυοί της Νεαπόλεως πρώτα και οι Βενετοί στη συνέχεια, δεν είχαν ταυτόσημες αντιλήψεις και πολιτικές σχετικά με την αγγαρεία. Οι πρώτοι, που στηρίζονταν στην αγροτική οικονομία και προώθησαν τον εκφεουδαλισμό της γαιοκτησίας στο νησί, θα δώσουν έμφαση στην αγροληπτική αγγαρεία, ενώ οι δεύτεροι, που κατά την εξεταζόμενη περίοδο ενδιαφέρονται για τη διατήρηση της νεοπαγούς κυριαρχίας τους στο νησί και τον ευρύτερο χώρο του Ιονίου, αλλά και για την αύξηση των φορολογικών εσόδων¹⁷, θα απαιτήσουν με μεγαλύτερο ζήλο τη φορολογικού τύπου αγγαρεία¹⁸.

Από τις αρχές της ανδηγαυικής κυριαρχίας (1272) διαπιστώνεται το ενδιαφέρον των νέων κυριάρχων για την εκμετάλλευση της τοπικής εργατικής δύναμης. Ειδικότερα, ο Κάρολος Α΄ Ανδηγαυός, που σκόπευε να χρησιμοποιήσει το νησί ως στρατιωτική και ναυτική βάση για επίθεση κατά του Βυζαντίου, έδειξε κατ' αρχήν ενδιαφέρον για την αξιοποίηση των φορολογικής φύσεως αγγαρικών υποχρεώσεων του τοπικού πληθυσμού σε συναφείς με τις οχυρώσεις και τον πόλεμο δραστηριότητες¹⁹. Καθώς όμως είχε υποσχεθεί στους κατοίκους ότι θα σεβόταν πλήρως τις τοπικές συνήθειες²⁰, δεν εισήγαγε νεωτερισμούς, και φαίνεται ότι τήρησε την υπόσχεσή του. Για παράδειγμα: όταν απαίτησε από τους Κερκυραίους να προσφέρουν αγγαρική εργασία για την επισκευή των οχυρώσεων (*καστροκτισία*), αυτοί δεν αντέδρασαν, αφού αυτή ήταν μια υποχρέωση συνήθης και κατά το παρελθόν²¹. Όταν όμως τους ζήτησε να εργασθούν για την επισκευή πολεμικών πλοίων (*κατεργοκτισία*), αυτοί αρνήθηκαν, τονίζοντας ότι μόνο στην επάνδρωση των πλοίων ήταν υποχρεωμένοι να ανταποκρίνονται. Έτσι ο βασιλιάς, αφού μετά από έρευνα διαπίστωσε ότι ήταν κατά το παρελθόν προνομιακά απαλλαγμένοι από αυτή την υποχρέωση, δεν επέμεινε²². Ενδεικτική της διάθεσης τους Καρόλου Α΄ να

17. JACOBY, «zovaticum», σ. 407.

18. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Χώρες, σ. 53.

19. RA, τ. X, σ. 102 (408) 5-4 1273.

20. RA, τ. VIII, σ. 120 (51) 25 Φεβρουαρίου 1272, 178 (37/450) 12 Ματίου 1272, τ. XXIII, σ. 160 (238) 26 Αυγούστου 1280 – G. del GIUDICE, La famiglia di re Manfredi, *Archivio Storico per le Provincie Napoletane* 5 (1880) 313, 9 Ιουνίου 1272.

21. Πρβλ. HARVEY, Βυζάντιο, σ. 182-183.

22. RA, τ. X, σ. 102 (408) 5 Απριλίου 1273: *...quod in castris ipsis sunt aliqua loca... que indigent reparari ... mandamus ut ... loca ipsa reparari facias, maxime quia credamus quod reparatio ipsa modicis expensis fieri possit propter operas personales quas homines angararii .. insule... Curie... prestare tenentur...* – RA τ. XXIII,

μην επιβάλλει πρόσθετα αγγαρικά-φορολογικά βάρη στον τομέα της καστροκτισίας στους Κέρκυραίους είναι η αντιμετώπιση του ενδεχομένου της μετατροπής ορισμένων άλλων προσωπικών υποχρεώσεων των κατοίκων σε υποχρέωση εργασίας στα οχυρωματικά έργα²³.

Εντονότερο βέβαια ενδιαφέρον επέδειξαν οι Ανδηγαυοί και οι φεουδάρχες της Κέρκυρας για την αγροληπτική αγγαρεία. Σε ένα από τα πρώτα έγγραφα του Καρόλου Α΄ Ανδηγαυού, ο βασιλιάς, ενδιαφερόμενος για μια μεγάλη έγγεια κτήση στο νησί, ζητούσε να πληροφορηθεί πόσες μέρες τη βδομάδα ήταν υποχρεωμένοι οι καλλιεργητές να παρέχουν αγγαρική εργασία²⁴. Η φεουδαλική νοοτροπία περί αγροληπτικής αγγαρείας είναι προφανής. Στην άναγραφή της βαρονίας Carazzula του 1382 η εκχρηματισμένη αγγαρεία αποτελούσε το 40% περίπου της συνολικής φεουδαλικής προσόδου²⁵.

Μετά την κατάληψη της Κέρκυρας από τους Βενετούς, ορισμένα φέουδα που ανήκαν σε πρόσωπα τα οποία αρνήθηκαν να δηλώσουν πίστη και αφοσίωση στη Βενετία ή πέθαναν χωρίς κληρονόμους περιήλθαν στο δημόσιο (*baronic Communis*). Μερικές από τις βαρονίες αυτές το βενετικό δημόσιο αποφάσισε να τις εκμεταλλευθεί άμεσα, ενώ άλλες τις νοίκιασε σε τοπικούς φεουδάρχες και άλλες τέλος τις πούλησε²⁶. Φυσικά, όσοι παλαιοί φεουδάρχες δήλωσαν πίστη στη γαληνοτάτη διατήρησαν τις βαρονίες τους²⁷. Έτσι, κατά τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας διαμορφώθηκε στο νησί μια σύνθετη κατάσταση σε ό,τι αφορά το γαιοκτητικό καθεστώς, γεγονός που, όπως θα δούμε, είχε αντίκτυπο και στον τομέα των αγγαρικών υπηρεσιών των αγροτών.

Η φορολογικού τύπου ή δημόσια αγγαρεία αποδιδόταν στο κράτος από τους υποκείμενους σ' αυτήν κάθε φορά που το δημόσιο την απαιτούσε. Από τις αναφερόμενες στα τεκμήρια της εποχής υπηρεσίες και εργασίες, ορισμένες παρέχονταν σε σταθερή βάση, ενώ άλλες ήταν έκτακτες. Στις πρώτες εντάσσονται περιοδικές υπηρεσίες στις οποίες εναλλάσσονται ομάδες του πληθυσμού, όπως η φύλαξη των

σ. 127 (176) 12 Ιουλίου 1280: *...licet inter alia vobis per nostras licteras iniungatur ut galeam et galionem existentem in eadem insula reparari. muniri et armari faciatis per homines dicte insule, qui ad id tenentur et deputari consueverunt et debent, quo tamen ... quod homines ipsi non ad reparationem et munitionem ipsorum vassellorum, set tamen ad armationem ipsorum tenentur...* – RA, τ. XXIII, σ. 234 (188) 29 Μαρτίου 1280: – C. MINIERI – RICCIO, *Della dominazione Angioina nel reame di Sicilia, Napoli 1876*, σ. 4-5.

23. RA, τ. XXIII, σ. 100 (99) 12 Μαρτίου 1280: *...precipimus quatenus, statim ...castrum ipsum per homines angarios nostros pred. insule, si qui sint qui ad id vel alia personalia servitia, que in huius converti possent, hactenus deputari consueverant, faciatis instanter et in eorum defectu de quacumque pecunia per manus tui mag. massarii fuerit, rehedificari...*

24. RA, τ. XIX, σ. 78 (27) 16 Σεπτεμβρίου 1277.

25. ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροικοι, σ. 81-82.

26. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Martina, σ. 13-19.

27. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Martina, σ. 12.

ακτών²⁸ και του εξωπολλίου της Κέρκυρας²⁹, ή προγραμματισμένες εργασίες, όπως η συλλογή, φόρτωση και μεταφορά προϊόντων που διαχειρίζονταν οι αρχές του νησιού, όπως το αλάτι³⁰, ή η μεταφορά υλικών, όπως τα οικοδομικά, τα καυσόξυλα για τους φούρνους που ετοίμαζαν το μπισκόττο για τα πληρώματα του στόλου, καθώς και η πραγματοποίηση άλλων εργασιών, όπως η παρασκευή ασβέστη, η εποχική εργασία στις αλυκές, η φορτοεκφόρτωση πλοίων κ.ο.κ.³¹. Κατά τη διάρκεια των αγγαρειών αυτών, οι υποκείμενοι εργάζονταν με δικά τους έξοδα (*propriis eorum sumptibus et expensis*)³². Έκτακτες αγγαρείες, ήταν εκείνες τις οποίες καλούνταν να προσφέρουν οι κάτοικοι, όταν το επέβαλλαν ειδικές περιστάσεις, όπως, για παράδειγμα, οικοδομικές εργασίες στα οχυρωματικά έργα σε περίπτωση εχθρικής απειλής³³. Κατά τις τελευταίες, το δημόσιο παρείχε και τα στοιχειώδη για τη διατροφή των εργαζομένων, καθώς και κάποια μικρή χρηματική αμοιβή. Έτσι, διαταγή του Ροβέρτου του Τάραντος όριζε ότι στους κατοίκους που θα εργάζονταν για την *curiam* οι τοπικές αρχές όφειλαν να παρέχουν *biscotum solitum ac grossum unum, ut est solitum*³⁴.

-
28. RA, τ. XXIII, σ. 234 (188) 29 Μαρτίου 1280. – AAV, τ. I, σ. 35-36 (55) 1320. – ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Ε', σ. 263, 294-295.
29. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 33 (571) 11 Σεπτεμβρίου 1413 ...*ad custodiam burgi ...scribemus et mandavimus stricte Regimini nostro... quod de cetero cessant mala et gravitates prefate, et quod nullus civis noster de inde nullo modo, ultra debitum aliquantulum aggravetur...* – ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ό.π., τ. Γ', σ. 89, 27 Νοεμβρίου 1414.
30. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Χώρες, σ. 100.
31. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Β', σ. 83 (637) 27 Σεπτεμβρίου 1414: ...*servimus ad murandum terram Corphoy, et omnium locorum eius laboramus ad maranos, ire in terram firmam, onerare et venire ad exonerandum lapides cogimur, portamus sablonum, calcinam, lapides coctos, ligna formacis, palos, salem, et omnia alia negocia opportuna fieri personaliter facimus...* – ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ό.π., τ. Ε', σ. 235-236: ...*per lo armar le galie, per fabrica de la terra, per el fosso, per carboni, et demum per ogni altra causa de angaria a lor villani imposta...* – Βλ. και ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Κέρκυρα, σ. 288-289.
32. RA, τ. XXIII, σ. 127 (176) 12 Ιουλίου 1280: ...*Volumus et f. v. precipimus quatenus ... armari (galeam et galionem) per eosdem homines propriis eorum sumptibus et expensis, prout tenentur et debent, sine mora qualibet faciatis...*
33. Στη διάρκεια του Α' Βενετοτουρκικού πολέμου, όταν χρειάστηκε να ενισχυθούν οι οχυρώσεις του Βουθρωτού και της Κέρκυρας, η Γερουσία διέταξε τον Capitaneum generalem maris να μεριμνήσει, ώστε ...*zumme dictarum galearum laborent ad faciendum predictam fortificationem...* (ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Ε', σ. 222).
34. J.A.C. BUCHON, Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies, τ. II, Paris 1843, σ. 424, 15 Μαΐου: 1365: ...*quando homines civitatis et insule Corphynensis vadunt in serviciis curie, habere debeant biscotum solitum ac grossum unum in die pro quolibet, ut est solitum.* – Στις αρχές της Βενετοκρατίας, όταν έγιναν πολλά οχυρωματικά έργα και οι αγγαρείες απαιτούνταν με μεγαλύτερη ένταση, η κερκυραϊκή Κοινότητα ζήτησε ...*cum pauperes persone habeant aliqualem subventionem, dum laborant in agendis Communis vestri, ...quod laborantes pro sale et aliis agendis Communis habeant illam solutionem quam mandavit dominatio vestra eis dari pro fabricando* (ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 89 (637) 27 Νοεμβρίου 1413).

Η αμοιβή αυτή δεν σημαίνει ότι πρόκειται εδώ για έμμοσθη παροχή υπηρεσιών, καθώς η απασχόληση σ' αυτές τις εργασίες ήταν υποχρεωτική. Στις αρχές της βενετοκρατίας την αρμοδιότητα για την κανονική απόδοση των αγγαρειών στα δημόσια έργα είχε αξιωματούχος που οριζόταν από την κερκυραϊκή Κοινότητα και έφερε τον τίτλο *parastati laborerionum terre Corphoy*³⁵. Η φορολογική αγγαρεία, καθώς υποχρέωνε τους υποκείμενους σ' αυτήν να παρέχουν σωματική υπηρεσία, ήταν επαχθής και κοινωνικά μειωτική, ιδιαίτερα για εκείνα τα πρόσωπα που κατείχαν ή επιδίωκαν να καταλάβουν τις ανώτερες θέσεις στα πλαίσια της τοπικής κοινωνίας. Η επιθυμία λοιπόν των προσώπων αυτών για απαλλαγή από την αγγαρεία αυτής της μορφής θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη. Οι κυρίαρχοι από την πλευρά τους, λαμβάνοντας υπόψη την κοινωνική θέση και επιρροή των προσώπων αυτών, αλλά και το επισφαλές της κυριαρχίας τους στην Κέρκυρα κατά την περίοδο αυτή, φρόντιζαν, μέσω απαλλακτικών από την αγγαρεία προνομίων, αλλά και άλλων παροχών, να διασφαλίζουν τη νομιμοφροσύνη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Εξ άλλου, τα πρόσωπα αυτά, που συχνά ήταν και εγγράμματα, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε άλλους τομείς υπηρεσιών, όπως η αυτοδιοίκηση, η απονομή της δικαιοσύνης, η γλωσσική διαμεσολάβηση μεταξύ των ετερόγλωσσων αρχόντων και αρχομένων κ.λπ. Έτσι, ήδη από τα βυζαντινά χρόνια αναφέρονται απαλλαγμένοι από τη φορολογική αγγαρεία προς το κράτος οι κάτοικοι του κάστρου (*Καστηρηνοί*)³⁶, οι στην περιφέρειά του κατοικούντες (*Εξωκαστηρηνοί*)³⁷, καθώς επίσης οι 32 ιερείς του κάστρου (*Ιερό Τάγμα*)³⁸ και οι 33 ιερείς της υπαίθρου (*Λευθεριώτες*)³⁹.

35. AAV, τ. VII, σ. 89 (1837) 11 Σεπτεμβρίου 1413. – ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Ε', σ. 235, 14 Οκτωβρίου 1505. – ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Κέρκυρα, σ. 284. – Στο Βυζάντιο οι άρχοντες των πόλεων κατένεμαν τις αγγαρικές υποχρεώσεις στους φορολογουμένους. Βλ. σχετικά, ΣΤΑΥΡΙΑΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 36.

36. PLA, σ. 80-81 (79) 29 Απριλίου 1294. – LEMERLE, Trois actes, σ. 416-417. – ΣΤΑΥΡΙΑΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 40-42. – Οι ευγενείς (με όλη τη ρευστότητα που παρουσιάζει ο όρος κατά την εξεταζόμενη περίοδο) ήταν βέβαια απαλλαγμένοι από προσωπικές αγγαρείες. Ήταν όμως υποχρεωμένοι να παρέχουν φεουδαλική στρατιωτική υπηρεσία με τους ίππους που διατηρούσαν. Έτσι, για παράδειγμα, ο Ριχάρδος Δελιγότης ήταν υποχρεωμένος να παρέχει φεουδαλική υπηρεσία 4 ίππων (ASV, Mistri, R. 43, f. 27 Φεβρουαρίου 1396. – Βλ. και ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Χώρες, σ. 46).

37. PLA, σ. 80-81 (79) 29 Απριλίου 1294. – LEMERLE, Trois actes, σ. 416-417. – ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Προνόμια, σ. 49-50. – THIRIET, Sénat, τ. I, σ. 176 (729) 16 Σεπτεμβρίου 1382, σ. 184 (766). – Βλ. και δημοσιευμένο έγγραφο υπ' αριθμ. 1.

38. ASV, Mistri R. 40, f. 81v, 3 Ιουνίου 1387: *...ipsi sunt et esse debeant liberi et exempti ab omni angaria et perangaria aliisque oneribus, que hominibus dicte civitatis per tempora imponuntur.* – Archivio di Stato di Napoli. Ricostruzione Angioina, R. 359, f. 249. – ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Α', σ. 46-51, 16 Σεπτεμβρίου 1413, 2. 143, 5-7-1406. – FEDALTO, Chiesa, τ. III, σ. 164 (413) 5 Ιουλίου 1406. – R. PREDELLI, I libri commemoriali della republica di Venezia, τ. X, 3, σ. 369 (186) 16 Σεπτεμβρίου 1413.

39. ΡΩΜΑΝΟΣ, Έργα, σ. 92-93, 98-101, 104-108. – RA, τ. XVI, σ. 74-75 (280) 1 Ιουνίου 1277: *... cum ipsi (persbyteri) Curie nostre et nulli alii de baronibus latinis ipsarum partium teneantur et consuere servire et respondere in capite..., quidam de baronibus latinis... quosdam ex dictis sacedotibus, qui cum eorum familiis*

Η προνομιακή απαλλαγή των ομάδων αυτών και από άλλα φορολογικά βάρη ικανοποιούσε βέβαια τις οικονομικές τους επιδιώξεις, όμως η απαλλαγή από την επαχθή προσωπική αγγαρεία ήταν κυρίως εκείνη που τους δημιουργούσε την αίσθηση της κοινωνικής υπεροχής έναντι των υπολοίπων μελών της τοπικής κοινωνίας. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από το πλήθος των αιτημάτων που οι ομάδες αυτές απευθύνουν στους κυρίαρχους και με τα οποία ζητούν την επικύρωση των απαλλακτικών από την αγγαρεία προνομίων τους. Τα προνόμια αυτά ήταν προσωπικά, αλλά ανανεώνονταν υπέρ των κληρονόμων και διαδόχων των προνομιούχων κάθε φορά που το απαιτούσαν οι περιστάσεις⁴⁰. Είναι χαρακτηριστικό της επιδίωξης των κρατούντων να χειραγωγούν τον τοπικό πληθυσμό της επισφαλούς αυτής κτήσης μέσω των προνομιούχων ομάδων του, το γεγονός ότι όλοι οι διαδοχικοί κυρίαρχοι του νησιού μέχρι της αρχής της Βενετοκρατίας επικύρωσαν τα προνόμια αυτά, κάθε φορά που τους ζητήθηκε⁴¹. Κατ' αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται κατά τους χρόνους της ανδηγαυικής κυριαρχίας στο νησί μια κοινωνικά υπερέχουσα τάξη, της οποίας τα μέλη είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό την απαλλαγή από την προς το δημόσιο σωματική αγγαρική υποχρέωση και όχι οπωσδήποτε τον πλούτο. Στις αρχές της Βενετοκρατίας, όταν η πόλη έχει αποκτήσει μεγάλο πληθυσμό, διαφαίνεται η τάση περιορισμού της προνομιακής αυτής αντιμετώπισης των αστών⁴².

Μετά την απαλλαγή από τη σωματική αγγαρική υποχρέωση των προνομιούχων ομάδων του πληθυσμού, υπόχρεη στην αγγαρική υποχρέωση προς το δημόσιο ήταν κυρίως η μάζα των αγροτών, εξαρτημένων ή ανεξαρτήτων μικροϊδιοκτητών⁴³.

maiestati nostre tantum et non alii respondere tenentur et dicunt contra iusticiam occuparunt et detinent occupatos in eorum... preiudicium et gravamen... –BARONE, Notizie, ASPN 12 (1887) 27, 16 Σεπτεμβρίου 1382. –THIRIET, Sénat, τ. I, σ. 184 (766) 18 Ιανουαρίου 1390. –PLA, σ. 80 (79) 29 Απριλίου 1294. –ASV, Mistri, R. 40 f. 81v. –Βλ. και SVORONOS, Privilèges, σ. 358-360. –Βλ. επίσης δημοσιευόμενο έγγραφο υπ' αριθμ. 2.

40. Κληρονομικό ήταν το προνόμιο των Λευθεριωτών. Βλ. σχετικά, ΡΩΜΑΝΟΣ, Έργα, σ. 98-99.
41. Το 1294 ο Κάρολος Β', απαντώντας στις διαμαρτυρίες των Κερκυραίων αστών (*fideliu suorum*), τους διαβεβαίωσε ότι ο νέος διοικητής θα διοικούσε ... *secundum immunitates et antiquas vestras consuetudines approbatas*, και τους προέτρεπε να συνεχίσουν *actus vestros laubabiles*. PLA, σ. 92 (90) 13 Ιουνίου 1294. – Βλ. επίσης και τα δημοσιευόμενα έγγραφα, που αποδεικνύουν ότι το φαινόμενο των επανειλημμένων αυτών επικυρώσεων διακινείται μέχρι τα τέλη της Βενετοκρατίας.
42. Στις αρχές της Βενετοκρατίας οι *cittadini* της Κέρκυρας είχαν την υποχρέωση και σε καιρό ειρήνης να φρουρούν την πόλη, αλλά συνήθιζαν να πληρώνουν τους μισθοφόρους της Βενετίας. Το 1440 ο βάλδος καθέδρωσε την υποχρεωτική φρούρηση από τους αστούς, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να ζητήσουν από τη Βενετία ... *che in tempo di paxe non siano astreti a tal angaria*. Η Γερουσία ικανοποίησε το αίτημά τους. Βλ. σχετικά, ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ, σ. 465, 11 Μαΐου 1440.
43. Για το ζήτημα της ύπαρξης μικροϊδιοκτητών στο Βυζάντιο βλ. KARAYANNOPOULOS, Agrargeschichte, σ. 207-210, 235-237. – Σε ό,τι αφορά την Κέρκυρα κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ενδεικτικά της παρουσίας τους είναι η διαμαρτυρία τους, όταν η τοπική διοίκηση, μετά από Αναγραφή, τους αφαίρεσε ... *aliqua territoria, vineas et arbores, quas et que, sicut asserunt, tenuerant et possederant ab antiquo...* (ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ, σ. 41 (582) 14-2-1413), καθώς επίσης η πώληση κτημάτων από ορι-

Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι κατά την ανδηγαυική περίοδο όλοι οι αγρότες του νησιού ήταν υπόχρεοι έναντι του δημοσίου σε αγγαρική υποχρέωση φορολογικού τύπου. Εν τούτοις, υπήρχαν και εξαιρέσεις. Το 1280 ο Κάρολος Α΄ Ανδηγαυός, παραχωρώντας φέουδο ετήσιας απόδοσης 10 ουγκιών στον Eustacio de Nevilla, διέταξε την τοπική διοίκηση να συνυπολογίσει στην αξία αυτή όλα τα οφειλόμενα από τους καλλιεργητές δασύματα και κάθε είδους προσωπικές και εμπράγματα υπηρεσίες, μεταξύ των οποίων και τις αποδιδόμενες από αυτούς στο δημόσιο αγγαρείες και παραγγαρείες⁴⁴. Αυτό σημαίνει ότι η παραχώρηση της βαρονίας από τον ηγεμόνα συνεπαγόταν και την μεταβίβαση στον αποδέκτη της όλων των κρατικών δικαιωμάτων επί της αγγαρικής εργασίας των καλλιεργητών, μη εξαιρουμένης της αγγαρικής υποχρέωσης φορολογικού τύπου. Είναι όμως αυτονόητο ότι, αν ίσχυε ως γενικός κανόνας η παραπάνω απαλλαγή, με την επέκταση του εκφεουδαλισμού του γαιοκτητικού συστήματος διαγραφόταν η προοπτική αδυναμίας του δημοσίου να ικανοποιήσει τις ανάγκες του σε αγγαρική εργασία, κάτι το οποίο δεν ήταν στις προθέσεις ούτε των Ανδηγαυών ούτε των Βενετών κυριάρχων.

Στην περίπτωση λοιπόν της παραχώρησης του φεούδου του Eustacio de Nevilla πρόκειται για προνομιακή αντιμετώπιση, ανάλογη με εκείνη που είχαν πετύχει οι Καστηρηνοί αλλά και η μητροπόλη της Κέρκυρας για τους καλλιεργητές των γαιών τους στα χρόνια των Κομνηνών⁴⁵. Γιατί υπάρχουν μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες πολλοί καλλιεργητές βαρονικών γαιών ήταν υπόχρεοι σε αγγαρεία έναντι του δημοσίου. Έτσι, το 1396 ο βαρόνος Ριχάρδος Δεληγότης ζητούσε από τη Βενετία την απαλλαγή των βασσάλων του από τις αγγαρείες στις δημόσιες αλυκές, αίτημα

ομένα πρόσωπα (ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Τρία έγγραφα, σ. 21-24), αλλά και η επιδίωξη των πλουσίων αγροτών *se franchare* (ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 422, 13 Μαρτίου 1434), γεγονός που προϋποθέτει την ύπαρξη και ανεξάρτητων αγροτών, καθώς και η δυνατότητα που είχαν ακόμη και οι Εβραίοι της Κέρκυρας στις αρχές της Βενετοκρατίας να κατέχουν ιδιόκτητα κτήματα (ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Β', σ. 150, 153, 26 Ιουλίου 1406, 206, 17 Ιουνίου 1408).

44. RA, τ. XXIII, σ. 160 (238) 26 Αυγούστου 1280: *...f.t. precipimus quatenus eidem militi tantum de bonis Curie pheudalibus et burgensaticis stabilitis ... assignare curetis unde pred. unc. X in redditibus habeat annuatim, computatis in eis proventibus terragiorum et victualium vini et aliarum rerum, servitiis personalibus et realibus, angarariis et perangarariis, et aliis redditibus quibuscumque factis, ...* –Ανάλογες παραχωρήσεις γίνονται από τον αυτοκράτορα σε μονές και ιδιώτες στη βυζαντινή επικράτεια. Βλ. σχετικά, OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 287-290, όπου παρουσιάζονται και οι διαφορετικές, παλαιότερες απόψεις για το θέμα. – Βλ. επίσης, ΛΑΪΟΥ, Κοινωνία, σ. 201, όπου αναφέρεται ότι ο Λέων Κεφαλάς έλαβε από τον Αλέξιο Α΄ *προάστειον* κοντά στη Θεσσαλονίκη για τις υπηρεσίες του *... μετά πάσης τής τούτου περιοχής και διακρατήσεως ...* *ἔτι δὲ καὶ τῶν ἐν τούτῳ γεωργηθέντων παντοίων καρπῶν καὶ τῶν ἐν αὐτῷ εὐρεθέντων ζηνγῶν καὶ παροίκων*, από το οποίο ο αποδέκτης θα εισέπραττε... *τὴν ἐκείθεν ἐραυλιζομένην ἄπλασαν πρόσσοδον*, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν και οι αγγαρείες των αγροτών.

45. PLA, σ. 80 (79) 29 Απριλίου 1294. – Πρβλ. OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 290. – SVORONOS, Privilèges, σ. 344.

που απορρίφθηκε μεν, δόθηκαν όμως εντολές στη διοίκηση να αποφεύγει την υπερβολική αγγαρευση τους. Όμως και μόνη η υποβολή του αιτήματος δείχνει ότι και κατά την ανδηγανική περίοδο παρόμοιες εξαιρέσεις ήταν μάλλον συνήθεις⁴⁶.

Απαλλαγμένοι από κάθε φορολογία, καθώς και από τις υπέρ του δημοσίου αγγαρείες ήταν κατά την ίδια περίοδο και οι εργαζόμενοι στα κρατικά αγροκτήματα (*massarie*) αγρότες⁴⁷, των οποίων ο αριθμός φαίνεται ότι ήταν σημαντικός. Ένα έγγραφο της πρώιμης Βενετοκρατίας μας πληροφορεί ότι στη διάρκεια της ανδηγανικής κυριαρχίας οι αγρότες που ήταν προσκολλημένοι σε εργασίες της *curie* και των τοπικών αξιωματούχων ήταν απαλλαγμένοι από την αγγαρεία φορολογικού τύπου. Το ότι ο αριθμός των αγροτών αυτών ήταν υπολογίσιμος συνάγεται τόσο από το γεγονός ότι συχνά οι τοπικοί αξιωματούχοι ήταν συγχρόνως και μέλη της τοπικής φεουδαρχικής τάξης⁴⁸, κυρίως όμως από το ότι οι υποκείμενοι σε φορολογικού τύπου αγγαρεία αγρότες με τη διαμαρτυρία τους για την κατάσταση αυτή επεδίωκαν την ελάφρυσή τους από τα φορολογικής φύσεως αγγαρικά βάρη με την υπαγωγή σ' αυτά και των μέχρι τότε απαλλαγμένων συναδέλφων τους⁴⁹. Έτσι, παρά το γενικό χαρακτήρα της φορολογικής φύσεως αγγαρείας, κατά την ανδηγανική περίοδο διαπιστώνονται αρκετά εκτεταμένες εξαιρέσεις από αυτήν, που αποσκοπούσαν βέβαια στην απερίσπαστη απασχόληση των απαλλασσομένων στις παραγωγικές δραστηριότητες του δημοσίου ή ευνοουμένων του ηγεμόνα βαρόνων και αξιωματούχων.

Όπως είδαμε, σύμφωνα με τα βυζαντινής προέλευσης προνόμια των Καστρονών και Εξωκαστρονών της Κέρκυρας, αυτοί ήταν απαλλαγμένοι από κάθε αγγαρική υποχρέωση προς το δημόσιο. Η τελευταία γνωστή επικύρωση του προνομίου αυτού, σε ό,τι αφορά τους Καστρονούς, έγινε το 1382 από τον Κάρολο Γ' της Νεαπόλεως⁵⁰. Όμως, μετά την κατάληψη της Κέρκυρας από τους Βενετούς και τη θεα-

46. ASV, Mistri. R. 42, f. 103v, 28 Φεβρουαρίου 1395: *...pro complacentia dicti domini comitis per litteras nostras mandabimus rectoribus nostris ... ut non gravent nec angarizent dictos suos vassallos ultra debitum rationis...* – ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Κέρκυρα, σ. 284. – Πρβλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 42-43.

47. RA. τ. XXIII, σ. 241 (195) 20 Ιουλίου 1280, όπου, αντίθετα με τους λοιπούς φορολογούμενους αγρότες, αυτοί δεν αποδίδουν φόρους και χαρακτηρίζονται από τον ηγεμόνα ως *villani nostri*, που εργάζονται *pro parte nostra... in terris nostris ... cum bubis nostris*.

48. K. HOPF, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit* (Ersch-Gruber, *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften*, Band 85), Leipzig 1867, σ. 428. – Σ. Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Petrus Capece, capitaneus corphiensis (1367), castellanus Parge (1411), *Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 63, σημ. 4. και 67, σημ. 27.

49. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 441-441 (1036) 2 Σεπτεμβρίου 1437, 5. 219: *... et attento quod tales exemptiones fuerunt concessae illis villanis qui curie regali et eius officialibus serviebant, que servitia nunc non faciunt, vadit pars quod ... omnes villani nostri Communis insule Corfiensis sustinere debeant communiter personales angarias, et nemo exceptetur, nisi presbiteri*. – Βλ. και ASDRACHA, Paysans, σ. 32, όπου οι αγρότες θεωρούνται μάλλον ως διαμαρτυρόμενοι για τις εξαιρέσεις συναδέλφων τους από αγροληπτικού τύπου αγγαρεία.

50. S. ASONITIS, Jacques de Baux, lord of Corfu: 1381-1382, *Balkan Studies* 28/2 (1987) 232. – ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Capece, σ. 65-66.

ματική αύξηση του αστικού πληθυσμού κατά τα τέλη του 14ου και τις αρχές του 15ου αι., το προνόμιο αυτό δεν φαίνεται να διατηρήθηκε, παρά ως οικογενειακό και μόνο για έναν περιορισμένο αριθμό οικογενειών⁵¹.

Από τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας παρατηρείται στην Κέρκυρα μια σημαντική εντατικοποίηση των ενεργειών των αρχών για την απαίτηση των φορολογικών αγγαρειών⁵². Όταν χρειάστηκε να γίνουν νέα οχρωματικά έργα στην πόλη, το σύνολο σχεδόν των Κερκυραίων, συμπεριλαμβανομένων και των κατοίκων της πόλης και του εξωπολιού, επιβαρύνθηκε με υποχρεώσεις προς το δημόσιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο σχετικό έγγραφο χρησιμοποιούνται δύο όροι, *angaria* και *tanpa*, που δείχνουν τον φορολογικό χαρακτήρα της αγγαρικής αυτής εργασίας, από τους οποίους βέβαια ο δεύτερος, στην περίπτωση αυτή, δηλώνει το αντισώκωμα της αγγαρείας. Όπως μας πληροφορούν τα σχετικά έγγραφα, κατά πάγια τακτική η *Communitas Corphiensis*, το τοπικό αριστοκρατικό όργανο αυτοδιοίκησης, προσδιόριζε το αντισώκωμα που θα κατέβαλλαν οι κάτοικοι του νησιού, συμπεριλαμβανομένων και των αστών. Από τη συλλογική αυτή αγγαρική υποχρέωση το 1/8 προσφερόταν από τους Εβραίους της πόλης, τους οποίους στις αρχές της Βενετοκρατίας η τοπική *Communitas* δείχνει διαθέσεις να επιβαρύνει ακόμη περισσότερο, προκαλώντας βέβαια τις διαμαρτυρίες και καταγγελίες τους⁵³. Στην αγγαρεία αυτή υπάγονται και οι αγρότες των βαρονιών, οι οποίοι το 1414 ζητούσαν να τους δοθεί το δικαίωμα να πληρώνουν το αντισώκωμά της, γιατί, όπως έλεγαν, βαρύνονταν παράλληλα και με τις αγγαρείες αγροληπτικού τύπου προς τους κυρίου τους⁵⁴.

51. Βλ. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Προνόμια, σ. 46-61. – Πρβλ. SVORONOS, Privilèges, σ. 356, σημ. 151, όπου αναφέρεται η διάταξη του Μανουήλ Κομνηνού με την οποία το 1144 περιόρισε αριθμητικά τον αριθμό των προνομιούχων ιερέων (... *των μὲν δημοσιακῶν ἱερέων τὴν ποσότητα δι' ἀπογραφῆς ἐστενοχώρησε διὰ τὴν δοχὴν τῶν συμπαθηθέντων τελεσμάτων αὐτῶν, ὥστε εἰς τὸ ἔξῃς μὴ αὐξάνεσθαι αὐτήν...*). – Βλ. επίσης τα δημοσιευόμενα στο τέλος της μελέτης έγγραφα.

52. Σημειώνουμε ότι οι *villani Communis* της Μεθόνης και της Κορώνης είχαν αντίστοιχα υποχρέωση παροχής αγγαρικής προσωπικής εργασίας 12 και 13 ημερών το χρόνο. Βλ. σχετικά, JACOBY, «zovaticum», σ. 408.

53. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Β', σ. 153 (384) 26 Ιουνίου 1406: ... *ipsi Iudei habeant pacta cum Communitate Corphoy, quod de omni angaria, varea et expensa, que fiant per illam Communitatem, dicti Iudei solvere debeant unum octavum etc. Et jam duobus annis taxatores dicte Communitatis acceperint eis plus uno octavo, et hoc quia non acceperint secum unum Iudeum sicut facere solebant, et facere tenentur secundum formam suorum pactorum, ...* – Σε μια εποχή έντονης θρησκευτικής μισαλλοδοξίας ήταν φυσικό να γίνονται και στον τομέα των αγγαρειών διακρίσεις. Στις αρχές της Βενετοκρατίας οι Εβραίοι της Κέρκυρας διαμαρτύρονταν στη Βενετία, επειδή οι τοπικές αρχές και κατά το παρελθόν τους υποχρέωναν να ασκούν καθήκοντα δημίων, και μάλιστα ως τόπος εκτέλεσών δι' απαγχονισμού είχε οριστεί το εβραϊκό νεκροταφείο. Επιπλέον, τους υποχρέωναν να ασκούν καθήκοντα δεσμοφυλάκων στις τοπικές φυλακές και συχνότατα φρουρών της πόλης, ενώ οι Χριστιανοί ήταν υποχρεωμένοι να φρουρούν 4 φορές το χρόνο. Βλ. σχετικά Η. NOIRET, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination venitienne en Crete de 1380 à 1485, Paris 1892, σ. 12, 22 Ιανουαρίου 1387.

54. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 83 (637) 27 Νοεμβρίου 1414: ... *Et propterea supplicamus, quod attento nos fore*

Η φορολογικής φύσεως αγγαρεία μπορούσε λοιπόν να απαργυρίζεται⁵⁵, τουλάχιστον κατά την πρώιμη Βενετοκρατία. Η διαδικασία αυτή αποτελούσε τον κανόνα για τους αστούς. Το 1414 οι χωρικοί ζητούν και επιτυγχάνουν το δικαίωμα επιλογής μεταξύ της παροχής προσωπικής αγγαρείας και της καταβολής φόρου σε χρήμα⁵⁶. Το καθεστώς του απαργυρισμού των φορολογικής φύσεως αγγαρειών συνεχίζεται και κατά τους επόμενους αιώνες⁵⁷.

Η αγροληπτικού τύπου ή ιδιωτική αγγαρεία, γνωστή από τα βυζαντινά χρόνια⁵⁸, συνίστατο είτε στην εργασία των αγροτών για ορισμένο χρόνο σε γαίες των οποίων ο γαιούχος διατηρούσε την άμεση εκμετάλλευση, είτε στην περιοδική καταβολή του αντισηκώματός της. Αγροληπτικού τύπου αγγαρειών αποδέκτες δεν ήταν μόνον οι γαιοκτήμονες, αλλά και το δημόσιο, καθώς και η Εκκλησία⁵⁹. Στην αγγαρεία του τύπου αυτού υπόκεινται διάφορες ομάδες του τοπικού πληθυσμού.

α) Καλλιεργητές δημοσίων γαιών. Οι καλλιεργητές ξένης γης εντάσσονται σε ποικίλες κατηγορίες. Κατά την ανδηγαυική περίοδο υπήρχαν καλλιεργητές που χαρακτηρίζονται *servi curie*⁶⁰ και *villani curie*, οι οποίοι παρείχαν υπηρεσίες με κρατικά μέσα παραγωγής (σπόρο, βόδια)⁶¹ εργαζόμενοι στα βασιλικά αγροκτήματα⁶².

gravatos dominis nostris oneribus importabilibus ulterius pro talibus non gravemur ad utrumque, sed quod solvamus tanquam, et non cogamur cum personis, aut laborando cum personis non debeamus solvere tanquam. – Βλ. και ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Χώρες, σ. 53.

55. Στο Βυζάντιο το φαινόμενο είναι σύνηθες ήδη από τον 11ο αι. Βλ. σχετικά, ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 50-52. – HARVEY, Βυζάντιο, σ. 183-189.
56. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 83 (637) 27 Σεπτεμβρίου 1414: *...Fiat et concedatur, quod absolvantur a solutione tanxæ, sicut in capitulo continetur, pro laboreris tantum cum quibus laborabunt personaliter.*
57. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Ε', σ. 235-236: *...Sia obligato el dicto parastati et soi successorii far i consueti bollettini a tuti i villani de l' isola che portasseno danari per la angarie a lor imposte.* – ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ό.π., σ. 254: *... Item perche i poveri villani, ... i qual sono obligati de anno in condur i sali..., de i quali ale volte accade che parte o per infirmita o per absentia aut qualche occupazione alcuni non vien, i qual per antiquissima consuetudine pagano aspri X, ...* – ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Χώρες, σ. 52.
58. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 45 κ.ε.
59. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία τ. Γ', σ. 83 (637) 27 Σεπτεμβρίου 1414: *...que angarie descenderunt, quod primum tronchonus habuit ab ecclesia, communi, aut baronis aliquas res...* – Πρόβλ. ΛΑΪΟΥ, Κοινωνία, σ. 25-27, 200-201.
60. RA, τ. XVI, σ. 85 (295) 19 Ιουνίου 1277: *...f.t. mandamus quatenus... massarias omnes cum animalibus... et omnibus aliis rebus existentibus in eisdem nec non iura quelibet spectantia ad officium massariarum... domos, supellectilia ... servos Curie nostre, si qui sint in eisdem ... eidem iud. Florio assignes...*
61. RA, τ. XXIII, σ. 241 (195) 20 Ιουλίου 1280: *...instrumentum... quod scripsisti... super recollectione camporum et reddituum omnium dicte insule... munitis a villanis nostris morantibus in subscriptis baiulationibus confisi sunt ... tibi pro parte pred. Curie de victualibus percipere... pro parte nostra de subscriptis massariis et redditibus nostris... subscriptam quantitatem vid... de ordeo percepto et recollected per eos CLIX modii seminati per eos in terris ipsis cum bubis nostris ad modium civitatis Corfoy modios CCCCLX...*
62. RA, τ. XXIII, σ. 239-240 (194) 1 Απριλίου 1280, 242 (195) 20 Ιουλίου 1280. – Ορισμένοι εξειδικευμένοι εργαζόμενοι στις αλωνές, όπου παραγόταν το σημαντικότερο για το θησαυροφυλάκιο αλάτι, είδος μο-

Κατά τη Βενετοκρατία αναφέρονται στο νησί οι *villani Communis*, που καλλιεργούσαν κρατικές γαίες και πλήρωναν ως φεουδαλική πρόσοδο το *σολιάτικο (censual)*⁶³, ενώ παράλληλα είχαν την υποχρέωση αγροληπτικής αγγαρείας, της οποίας το αντισηκώμα προσδιοριζόταν κατά περίπτωση και κυμαινόταν γύρω στο ένα υπέρπυρο το χρόνο, ανάλογα με τα συμβόλαιά τους⁶⁴. Μια άλλη κατηγορία καλλιεργητών δημοσίων κτημάτων των αρχών της Βενετοκρατίας ήταν οι *obligati ad baronias Communis*, τις βαρονίες που περιήλθαν στο δημόσιο, οι οποίοι υπόκεινταν στα ίδια αγγαρικά βάρη αγροληπτικής φύσεως που είχαν στο παρελθόν έναντι του βαρόνου⁶⁵. Οι παραπάνω αγγαρείες, αν και αποδίδονταν στο δημόσιο, ήταν βέβαια αγροληπτικού τύπου.

β) *Vassalli angararii*. Σε αρκετά τεκμήρια της ανδηγαυικής και της πρώιμης Βενετοκρατίας αναφέρεται ο όρος *vassalli angararii*, δηλωτικός ανθρώπων εξαρτημένων από κάποιον γαιοκτήμονα, ανθρώπων οι οποίοι υπόκεινται σε αγγαρεία. Η διαπίστωση ότι οι υποχρεώσεις των *vassalli angararii* είναι φορολογικής προέλευσης⁶⁶, δείχνει ότι οι ενταγμένοι σε βαρονίες *vassalli angararii* αποτελούσαν κατά τα χρόνια της ξενοκρατίας τη συνέχεια των υποκειμένων σε αγγαρεία φορολογικής προέλευσης παροίκων της βυζαντινής περιόδου⁶⁷. Όπως έχει παρατηρηθεί, το γεγονός ότι ορισμένοι υπόκεινται σε εκχρηματισμένη αγγαρεία των αροτήρων, το *βοϊδολόγι*, παραπέμπει στους *ζευγαράτους* και *βοϊδάτους* των βυζαντινών τεκμη-

νοπωλιακό, ήταν έμμοθοι RA, τ. XI, σ. 247 (220) 13 Αυγούστου 1274: *...pro emptione salis et solvenda mercede salinaris*.

63. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ, σ. 56 (6-7) 24 Μαΐου 1414. – Πρβλ. JACOBY, «zovaticum», σ. 417.

64. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ, σ. 421-422, 13 Μαρτίου 1434: *Cum in insula nostra Corphiensi sint multi villici nostri Communis, qui annuatim solvunt pro angaria personali yperperum unum pro quolibet et plus et minus, juxta conventiones et obligationes suas, ... vadit pars quod... omnes illi rustici, qui vellent se franchare... faciant se scribi in Cancellariam nostram de inde, quibus scriptis dictus provisor diligenter et examinare debeat eorum facultates et condiciones, et quid pro singulo anno solverent in annis quinque pro liberando se... exceptando villicos, qui sunt obligati ad baronias nostri domini et illi qui pro angaria personali sunt etiam obligati colligere granas et valoniam pro nostro Comuni*. Για τη διακύμανση του αποδομένου έναντι της αγροληπτικής αγγαρείας ποσού βλ. ASDRACHA, Paysans, σ. 25. – Αρχικά το πρινοκόκι το συνέλεγαν όλοι οι χωρικοί, όταν όμως η Βενετία αύξησε την τιμή του (ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ, σ. 54 (604) 24 Μαΐου 1414), οι τοπικοί βαρόνοι σε συνεργασία με τους αξιωματούχους των χωριών (*baiuli et protoieri*) προσπάθησαν, ευνοούμενοι από τους οικονομικούς υπαλλήλους, να αποκτήσουν την αποκλειστικότητα της συλλογής και πώλησης του προϊόντος, αποκλείοντας τους *villanos Communis*, προφανώς για να εκμεταλλεύονται οι ίδιοι μέσω της αγγαρικής εργασίας των δικών τους χωρικών την τοπική παραγωγή. Οι *villani Communis* διαμαρτυρήθηκαν στη Βενετία για τον αποκλεισμό και η Γερουσία τους έδωσε την άδεια να συλλέγουν και αυτοί (ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ, σ. 90 (637) 27 Νοεμβρίου 1414). Στη συνέχεια όμως η Βενετία, ακολουθώντας την πρακτική των βαρόνων, επέβαλε στους *villanos Communis* την συλλογή του *pro angaria personali* (ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ, σ. 421-422, 13 Μαρτίου 1434).

65. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Martina, σ. 14.

66. ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροιχοι, σ. 81-82, 91-94. – ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Δεκαρχίες, σ. 101-102.

67. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Δεκαρχίες, σ. 104-105. – ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Τρία έγγραφα, σ. 29. – ASDRACHA, Paysans, σ. 18.

ρίων⁶⁸. Αυτό σημαίνει ότι, πριν από την ένταξή τους σε μεγάλες γαιοκτησίες και φέουδα, τα πρόσωπα αυτά, ή μάλλον οι προκάτοχοί τους, ήταν φορολογούμενοι, κάτοχοι κληρονομικά μεταβιβαζομένων αγροτικών καλλιεργειών, όπως ήταν τα *μορτίκια*, που απέδιδαν στο δημόσιο –ή σε εκείνους στους οποίους είχε παραχωρήσει τα δικαιώματά του το δημόσιο– αγγαρεία ως φορολογική υποχρέωση⁶⁹. Από ό,τι μπορούμε να διαπιστώσουμε μέσω των πηγών, την ιδιότητα αυτή, δηλαδή του κατόχου κληρονομικά μεταβιβαζομένων αγροτικών καλλιεργειών, εξακολουθούσαν να έχουν κάποιοι που χαρακτηρίζονται *angararii* μέχρι τα τέλη του 15ου αι. Έτσι για παράδειγμα, το 1471 ο δόγης, αναφερόμενος σε πρόβλημα σχετικό με τα κτήματα του βαρόνου Μιχαήλ Δεληγότη, ειδικά για ορισμένα αμφισβητούμενα αμπέλια, παρατηρούσε ότι τα αμπέλια αυτά τα είχαν πουλήσει στο βαρόνο οι *angararii* της βαρονίας. Αν αυτοί είχαν κληρονόμους, έπρεπε να επιστραφούν σ' αυτούς, διαφορετικά θα περιέρχονταν στο βαρόνο, ιδιοκτήτη των λοιπών αμπελιών της βαρονίας⁷⁰.

Μπορούμε να υποθέσουμε τη διαδικασία με την οποία οι πρώην ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες-καλλιεργητές μετατρέπονται σε *vassalli angararii*. Όπως προαναφέραμε, στα *bona feudalia* της Κέρκυρας, που ανήκαν στην *curiam* με προορισμό την παραχώρησή τους σε φεουδάρχες, οι Ανδηγανοί ενέταξαν και ορισμένες τοπικές *δεκαρχίες*, πολλές από τις οποίες παραχώρησαν σε τοπικούς βαρόνους. Με τις μεταβιβάσεις αυτές, οι κληρονόμοι των κατά το παρελθόν ελεύθερων *δεκαρχιτών* εξακολουθούσαν μεν να εργάζονται στα κτήματά τους, μεταβλήθηκαν όμως σε *vassalli*. Σε συμβόλαιο του 1398, οι κληρονόμοι ενός *παροίκου* αποδέχονται να δουλεύουν στις βαρονικές γαίες, όπως και οι λοιποί *δεκαρχίτες*: ότι ο όρος να δουλεύουν σημαίνει την αγγαρική εργασία είναι προφανές, αφού η περιγραφόμενη στο συμβόλαιο διανομή της κληρονομιάς του νεκρού *παροίκου* υποδηλώνει ως αυτονόητες τις λοιπές οικονομικές σχέσεις των κληρονόμων με το βαρόνο⁷¹.

Τι σημαίνει ο όρος *angararius* μας διευκρινίζει έγγραφο του 1414. Πρόκειται για χωρικό ο οποίος υποχρεούται να εργάζεται προσωπικά υπέρ των κυριών του δύο μέρες τη βδομάδα, άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο, και μερικοί από αυτούς οφείλουν αντί της αγγαρείας να πληρώνουν χρήματα, άλλοι περισσότερα και άλλοι λιγότερα. Στην αγγαρική αυτή υποχρέωση οδηγήθηκαν οι χωρικοί από τη στιγμή που ο *tronchonus* έλαβε από την Εκκλησία, το δημόσιο ή τους βαρόνους μερικά πράγματα ή αγαθά, όπως αμπέλια, γαίες, κατοικίες, δέντρα, ... έναντι των

68. ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροικοι, σ. 86. – ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 51-52. – Περβλ. OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 305, 357. – ΛΑΪΟΥ, Κοινωνία, σ. 98-100, 207-209.

69. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Δεκαρχίες, σ. 100-101. – ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροικοι, σ. 86.

70. Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας, Ενετική Διοίκηση, Φ. 454, φ. 44-45, 1 Ιουλίου 1471. – ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Κέρκυρα, σ. 284.

71. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Δεκαρχίες, σ. 100. – ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Τρία έγγραφα, σ. 29.

οποίων ανέλαβε την υποχρέωση να εργάζεται ή να πληρώνει⁷². Καθώς ο όρος *tronchonus*, με τον οποίο προσδιορίζεται ο υποκείμενος σε αγροληπτική αγγαρεία, φαίνεται να υποδηλώνει το γιο ενός παροίκου που κληρονόμησε ανεπαρκή κλήρο, το παραπάνω κείμενο φωτίζει την αναγκαιότητα και τη διαδικασία με την οποία οι απόγονοι των πρώην ελεύθερων καλλιεργητών περιέπεσαν στο status των *vassalli angararii*. Τα αγαθά που έλαβαν από τον κύριο της γης αποτελούσαν την *singratia* (συγκράτεια)⁷³.

Καθώς ο κλήρος των μικροκαλλιεργητών περιορίζεται μέσα από τις κατατιμήσεις των κληρονομικών διαδικασιών, αλλά και των ρευστοποιήσεων, το σύστημα της αγροληψίας στην Κέρκυρα φαίνεται ότι οδηγούσε στη διεύρυνση του αριθμού των *vassalli angararii*. Όμως αυτό δεν συνέβη τελικά. Μία από τις αιτίες είναι το γεγονός ότι το αγροτικό εργατικό δυναμικό της Κέρκυρας κατά την εξεταζόμενη περίοδο συνεχώς εμπλουτίζεται με ακτήμονες που έρχονται από τον ηπειρωτικό χώρο.

γ) Εθελόδουλοι Βαγενίτες. Ήδη από τα χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας το εργατικό δυναμικό της Κέρκυρας ανανεωνόταν με την εγκατάσταση στο νησί ανθρώπων από τις απέναντι ηπειρωτικές περιοχές. Στην Κέρκυρα αναφέρονται εγκατεστημένοι *Βλάχοι*, καθώς επίσης *Άγραφοι*. Αργότερα, κατά το 14ο αι., αναφέρονται οι *εθελόδουλοι Βαγενίτες* και οι *Έρημοι*. Οι όροι είναι δηλωτικοί της προέλευσης, του status και της ακτημοσύνης των ανθρώπων αυτών. Το πόσο σημα-

72. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 83 (637) 27 Σεπτεμβρίου 1414: *...tenetur personaliter laborare dominis suis diebus duobus in ebdomada, vel plus aut minus, et aliqui tenentur per angariam solvere denarios, alii plus alii pauciores... que angarie descenderunt, quod primum tronchonus habuit ab ecclesia, communi aut baronis aliquas res seu bona, sicut vineas, campos, habitationes, arbores.. pro quibus se obligaverunt laborare vel solvere...* – Σε αγγαρεία δύο ημερών την εβδομάδα υπόκεινται οι μερποί στη Σερβία σύμφωνα με το άρθρο 71 του Κώδικα Νόμων του Στ. Δουσάν. Βλ. σχετικά ΣΤ. ΔΟΥΣΑΝ, αυτοκράτορας Σερβίας και Ελλάδας. Ο Κώδικας Νόμων. Εισαγωγή-Μετάφραση Λ. Χατζηπροδρομίδης, Αθήνα 1983, σ. 56. – OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 366. – Κατά την άποψή μας, η εκχρηματισμένη αγγαρεία που εμφανίζονται στις αναγραφές βαρονιών να αποδίδουν οι *vassalli angararii* στο φεουδάρχη (ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροικοι, σ. 86) και η αγγαρεία των δύο ημερών την εβδομάδα δεν ταυτίζονται. Η πρώτη είναι η φορολογικής προέλευσης αγγαρεία, που στα πλαίσια της βαρονίας έχει μετατραπεί σε φεουδαλική πρόσοδο. Η δεύτερη συμπεριλαμβάνεται στις συμβατικές υποχρεώσεις των αγροληπτών, που περιγράφονται στα συμβολαία τους με τους αγροδότες (*secundum conventiones suas*), επομένως είναι καθαρά αγροληπτική και η διάρκειά της κυμαινόμενη, με πόλωση στις δύο μέρες τη βδομάδα. Το γεγονός ότι στις αναγραφές των βαρονιών αναφέρονται *vassalli angararii* που δεν αποδίδουν εκχρηματισμένη αγγαρεία (ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροικοι, σ. 85) φορολογικού τύπου πιθανότατα σημαίνει ότι αυτοί την αποδίδουν σε εργασία. Στην αναγραφή της βαρονίας του conte de Martina αναφέρονται μόνο οι φορολογικής προέλευσης αγγαρείες των *vassalli angararii* (ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροικοι, σ. 85-86). Όμως η ύπαρξη και της αγγαρείας φεουδαλικού τύπου στη συγκεκριμένη βαρονία μαρτυρείται από άλλες πηγές (ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Martina, σ. 14-15).

73. Με τον όρο *συγκράτεια* δηλώνεται η διηνεκής παραχώρηση κτήματος, καθώς επίσης και το ίδιο το παραχωρούμενο υπό αυτή τη σχέση κτήμα, αλλά και το ποσό που αποδίδει ο αποδέκτης στον ιδιοκτήτη ως φεουδαλικό δικαίωμα. Για τον όρο και την ρευστότητά του βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Πρόσοδοι, σ. 374-384.

ντική ήταν η παρουσία αυτών των ξένων στο νησί κατά τα πρώτα χρόνια της ανδη-
γαιικής κυριαρχίας προκύπτει από το γεγονός ότι η εγκατάστασή τους αρχικά
ήταν ελεύθερη και μάλιστα ενθαρρυνόταν από το κράτος, ενώ οι τοπικοί γαιοκτή-
μονες που τους δέχονταν στα κτήματά τους δεν ήταν, τουλάχιστον μέχρι το 14ο αι.,
υποχρεωμένοι να λάβουν άδεια από το κράτος ή να δηλώσουν την εγκατάστασή
τους⁷⁴. Αυτό σημαίνει ότι αρχικά οι Βαγενίτες που ήταν ενταγμένοι στα φέουδα
δεν είχαν καμιά σχέση εξάρτησης από το δημόσιο, και φυσικά δεν υπόκεινταν σε
αγγαρεία φορολογικού τύπου⁷⁵.

Οι εγκαθιστάμενοι στις γαίες των φεουδαρχών Βαγενίτες γίνονταν κατ' αυτόν
τον τρόπο *vassalli* τους (*vassalli inferioris domini*)⁷⁶ και αναλάμβαναν να καλλιερ-
γούν τα κτήματα των βαρονιών, που η τοπική εργατική δύναμη δεν επαρκούσε να
αξιοποιήσει. Η αναλογία με τους *ἐλευθέρους* των βυζαντινών τεκμηρίων είναι εμ-
φανής⁷⁷. Σε έγγραφο που αναφέρεται στη σχέση ενός τέτοιου εποίκου με βαρόνο
του νησιού, ο βαρόνος χαρακτηρίζει τον έποικο *ἡμέτερον ἄνθρωπον*⁷⁸, όρος που
δεν είναι άσχετος με τη δυτική αντίληψη της ανθρωπείας, καθώς μάλιστα ο έποι-
κος πληρώνει για να εξαγοράσει την ελευθερία του. Ο έποικος είναι υποχρεωμέ-
νος κληρονομικά να εργάζεται στο παραχωρημένο κτήμα, χωρίς να μπορεί να το
εγκαταλείψει. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο Βαγενίτης υπόκειται σε αγ-
γαρεία αγροληπτικού τύπου. Δυστυχώς, τα υφιστάμενα τεκμήρια είναι ανεπαρκή
για τη διερεύνηση του θέματος. Το βέβαιο είναι ότι η σχέση του Βαγενίτη με τον
κύριό του προσδιορίζεται από μια έγγραφη συμφωνία⁷⁹. Παρόλα αυτά, η αγγαρι-
κή υποχρέωση του Βαγενίτη και της οικογένειάς του προς τον κύριό του στα τυχόν
ἐλεύθερα της βαρονίας δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί⁸⁰, όπως δεν μπορεί να απο-

74. ΡΩΜΑΝΟΣ, Έργα σ. 122. – PLA, σ. 80-81 (79) 29 Αυγούστου 1294. – Βλ. και ASDRACHA, Paysans, σ. 18. – ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Κέρκυρα, σ. 200, 283. – Για τους Βλάχους, βλ. και Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, *Σύμμεικτα* 5 (1983) 296. – ΡΩΜΑΝΟΣ, Έργα, σ. 119. – ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Έγγραφο, σ. 171. – Για τους *ἐλευθέρους* και τους *ξενοπαροίκους* βλ. OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 288 κ.ε.

75. Πρβλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 37-38, 43-44, 51.

76. ΡΩΜΑΝΟΣ, Έργα, σ. 123. – ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Κέρκυρα, σ. 283.

77. OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 287-302, 330-347. – ΛΑΪΟΥ, Κοινωνία, σ. 38, 56.

78. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Έγγραφο, σ. 182. – Πρβλ. OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 341, όπου το εκκλησιαστικό δικαστήριο των Σερρών αποδίδει τους διεκδικούμενους από τους *ἀρχοντοπούλους* της περιοχής *ἐλευθέρους* στη μονή Αλυπίου ... *ὡς ἰδίους ὄντας αὐτῆ...*

79. ΡΩΜΑΝΟΣ, Έργα, σ. 123: ...*liceat ipsis hominibus Corphoy vagenitos ipsos... in eorum vassallos voluntarie recipere, habere et tenere, iuxta promiciones et pacta habenda inter utrosque.* – OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 331. – Πρβλ. ΛΑΪΟΥ, Κοινωνία, σ. 88. – ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Έγγραφο, σ. 182-183.

80. Βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 43, όπου αναφέρονται να *ἐξκονοσσεαύονται* ... *ξένοι και τῷ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι*, γεγονός που δείχνει ότι η υποχρέωση της αγγαρείας των ακτημόνων καθορίζεται από ειδικές κάθε φορά συνθήκες και σχέσεις των υποκειμένων σ' αυτήν. – Βλ. επίσης, ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πάτμος, σ. 115.

κλεισθεί και το ενδεχόμενο συμψηφισμού της με τις λοιπές οικονομικές υποχρεώσεις που περιγράφονται στο συμβόλαιο⁸¹.

Το μόνο λοιπόν που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι η αγροληπτική αγγαρεία πλήττει κατ' έξοχήν τους ντόπιους αγρότες που καλλιεργούν γαίες που έλαβαν είτε από το κράτος (*censuali Communis*) είτε από τους βαρόνους και την Εκκλησία (*συγκράτειες*), χωρίς να αποκλείεται η ισχύς της αγγαρείας και για κάποιο αριθμό επηλύδων. Τα αγγαρικά βάρη του καλλιεργητή προς τον αγροδότη μεταβιβάζονται κληρονομικά μαζί με τη συγκράτεια στο διάδοχό του. Η διαδικασία αυτή θεωρείται λογική και νόμιμη από τους υποκείμενους σε αγγαρείες κατά τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας. Αν ο υποκείμενος σε αγγαρεία αγροληπτικού τύπου αγρότης, κάτοχος συγκράτειας, δεν είχε γιο αλλά θυγατέρα, αυτή αντί για την σωματική αγγαρεία κατέβαλλε το αντισήκωμά της, όταν κληρονομούσε τον πατέρα της.

Όμως, λίγο πριν από το 1414 διευρύνεται με την ανοχή, ή μάλλον την ενθάρρυνση, των αρχών η απαίτηση της αγροληπτικού τύπου αγγαρείας από όλους τους γιους του υποκείμενου σ' αυτήν. Οι γιοι των καλλιεργητών, παρόλο που οι γονείς τους ήταν ζωντανοί, κλήθηκαν τότε να αποδίδουν ο καθένας ξεχωριστά και στο ακέραιο την αποδιδόμενη από τον πατέρα αγγαρεία και μάλιστα από τη στιγμή της ενηλικίωσής τους. Ως παράδειγμα αναφέρεται στη σχετική διαμαρτυρία των αγροτών ότι οι τέσσερις γιοι όφειλαν να εργάζονται επί δύο ημέρες την εβδομάδα, επομένως, μαζί με τον πατέρα η οικογένεια παρείχε αγγαρεία δέκα ημερών την εβδομάδα στο γαιοκτήμονα. Ακόμα και οι θυγατέρες κληρονόμοι κλήθηκαν τότε να αποδώσουν προσωπική αγγαρεία ως σωματική εργασία. Οι χωρικοί χαρακτηρίζουν την πρακτική αυτή τυραννία και ζητούν επάνοδο στο παλαιό καθεστώς. Όμως η Γερουσία αρνείται να ικανοποιήσει το αίτημα και τους παραπέμπει στο βάλιο⁸². Είναι πιθανόν ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, με την πρακτική αυ-

81. Όπως έχει υπογραμμίσει ο Μ. Bloch για τη φεουδαλική Δύση, «*κτίμα σμικρυνόμενο σήμαινε αναγκαστικά τερματισμό ή ελάφρυνση των αγγαρειών*». Κατά τον ίδιο ιστορικό, εκεί όπου ο χωρικός, επί Καρλομάγνου, όφειλε πολλές μέρες την εβδομάδα, τον βλέπουμε στη Γαλλία του Αγίου Λουδοβίκου (αδελφού του Καρόλου Α' Ανδηγαυού) να εργάζεται στα αφεντικά χωράφια μερικές μέρες το χρόνο. Η ανάληψη από τον εξαρτημένο αγρότη νέων υποχρεώσεων, χρηματικών, έγινε με συμψηφισμούς στις υποχρεώσεις εργασίας και με εγκατάλειψη από την πλευρά του χωροδεσπότη της χρησιμοποίησης της προσωπικής εργασίας των υποτακτικών του. Διαθέτοντας περισσότερο χρόνο και γη, ο αγρότης μπορούσε να πληρώσει και περισσότερο. (Μ. BLOCH, *Η Φεουδαλική κοινωνία*. Μετάφραση Μπ. Λυκούδης, Αθήνα 1987, σ. 345). Κατά κανόνα οι κερκυραϊκές βαρονίες ήταν μικρές σε έκταση και απέδιδαν αρχικά (14ος αι.) ετήσιο εισόδημα περίπου 10-35 ογγιών, περίπου 100 δουκάτα. Ίσως είναι και αυτός ένας από τους λόγους που τελικά δεν επεκτάθηκε η αγγαρική αγροληπτική υποχρέωση στο νησί και η ανάπτυξη της εκμετάλλευσης των γαιών από τους γαιοκτήμονες έγινε κυρίως στα πλαίσια των όρων των εμψυευτικής φύσεως συμβολαίων (σολιάτικα, κανισεινιές και τα συναφή).

82. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 83-84 (637) 27 Νοεμβρίου 1414. – Πρβλ. ΛΑΪΟΥ, *Κοινωνία*, σ. 209-212. – Η διαδικασία αυτή της απόδοσης αέρας της προσωπικής αγγαρείας σε περίπτωση διανομής του στα-

τή επιδιώχθηκε να αναπληρωθούν οι αγγαρικές εργατοημέρες που έλειψαν μετά το λοιμό του 1410-1411, οπότε επεκράτησε στο νησί *mortalitas maxima*⁸³.

Όπως είδαμε, η αγροληπτική αγγαρεία ήταν δυνατό να εχρηματίζεται⁸⁴. Στις *αναγραφές* βαρονιών και σε άλλα τεκμήρια αναφέρεται συχνά η αγγαρεία εκχρηματισμένη. Το αντισήκωμά της ποικίλλει. Για τους *vassalli angararii* της βαρονίας Martina, που είχε περιέλθει στο δημόσιο και εκμισθωνόταν σε ιδιώτες, η αναγραφή του 1435 προσδιορίζει το αντισήκωμα αυτό γενικά σε 2 υπέρπυρα το χρόνο⁸⁵. Όμως για άλλους καλλιεργητές, που είχαν μισθώσει γαίες του δημοσίου στις αρχές της Βενετοκρατίας, αναφέρεται ότι ήταν 1 υπέρπυρο το χρόνο⁸⁶. Η διαφορά οφείλεται στο γεγονός ότι για την αγγαρική επιβάρυνση των αγροτών της βαρονίας Martina είχαν εκδοθεί ειδικές διαταγές, όπως θα δούμε παρακάτω. Σε ορισμένες περιπτώσεις εν τούτοις, η καταβολή αντισηκώματος 2 υπερέπυρων το χρόνο έναντι της οφειλόμενης στο δημόσιο αγροληπτικής αγγαρείας θεωρείται προνομακική. Πιθανόν αυτό οφείλεται στο ότι ο αγρολήπτης έχει λάβει σχετικά μεγάλες εκτάσεις δημόσιας γης, για την οποία αποδίδει συμβολικά μόνο αντισήκωμα της συνήθους αγροληπτικής αγγαρείας. Τέτοια φαίνεται ότι είναι η περίπτωση των ιερωμένων αδελφών Παγιατάκη κατά τα τέλη της ανδηγαυικής κυριαρχίας, όταν αποδίδουν προνομακά δύο υπέρπυρα το χρόνο για την οφειλόμενη αγγαρεία. Το προνόμιο αυτό θα επικυρωθεί υπέρ των κληρονόμων τους και κατά τις αρχές της Βενετοκρατίας⁸⁷. Λίγο αργότερα η γαληνοτάτη θα αποφασίσει να εκμεταλλευθεί αποδοτικότερα την οφειλόμενη στο δημόσιο αγγαρεία αγροληπτικού τύπου.

Όταν το 1434 η Βενετία είχε αυξημένες ανάγκες σε χρυσό, η Γερουσία αποφάσισε να αξιοποιήσει, μεταξύ άλλων, και τις αγγαρικές υποχρεώσεις των Κερκυ-

σίον προβλεπόταν από τις Ασσίξες της Ρωμανίας, οι οποίες όμως δεν είχαν εισαχθεί επίσημα στην Κέρκυρα και γι' αυτό οι κάτοικοι την θεωρούν άδικη και παράλογη. Βλ. σχετικά, ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 49. – Βλ. επίσης, S. N. ASONITIS, L' introduzione delle Assise di Romania à Corfù. Aspetti di storia delle Isole Ionie al tempo della Serenissima. A cura di Massimo Constantini e Alikì Nikiforou. *Quaderni di Cheiron* 2 (1996) 71-72.

83. Σ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ – Ι. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Νεότερες ειδήσεις για την υγειονομική και νοσολογική κατάσταση της Κέρκυρας κατά την πρώιμη Βενετοκρατία, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος* 30 (1987) 11-14.

84. OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 356-357.

85. ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροικοι, σ. 90. – G. SOULIS, The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961) 165: ...*Item quilibet solvit pro angaria alborum perperos duos in anno.*

86. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 421-422, 13 Μαρτίου 1434.

87. FEDALTO, Chiesa, τ. III, σ. 142 (354) 2 Μαρτίου 1391. – Ο F. Thiriet αναφερόμενος στην προνομακική αυτή απαλλαγή συμπεραίνει ότι πρόκειται για την οφειλόμενη φορολογικού τύπου αγγαρεία προς το δημόσιο. Καθώς όμως το σχετικό έγγραφο τους χαρακτηρίζει ως *angararios nostri Communis*, είναι προφανές ότι πρόκειται για αγρολήπτες δημοσίων γαιών, που υπόκεινται σε αγροληπτικού τύπου αγγαρεία έναντι του δημοσίου (F. THIRIET, *Agriculteurs et agriculture à Corfou au XVème siècle*. Πρακτικά Δ' Πανιονίου Συνεδρίου, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 23 (1980) 317)

ραίων⁸⁸. Με το σκεπτικό ότι αν και υπήρχαν *villani Communis*, κάτοχοι *censuali*, που κατέβαλαν το αντισκήκωμα των αγγαρειών τους, κατά μέσο όρο 1 υπέρπυρο ο καθένας, το εισπραττόμενο ετήσιο ποσό ήταν ασήμαντο, αποφασίστηκε να τους δοθεί η δυνατότητα απαλλαγής από την υποχρέωση αυτή με την καταβολή εφ' άπαξ ενός σημαντικού ποσού στο δημόσιο ταμείο. Ο προβλεπτής του νησιού έλαβε οδηγίες να ανακοινώσει την απόφαση στους κατοίκους και να καλέσει τους ενδιαφερόμενους να υποβάλουν τις σχετικές αιτήσεις στην καγκελλαρία σε διάστημα έξι μηνών. Στη συνέχεια η τοπική διοίκηση, εκτιμώντας τις οικονομικές δυνατότητες των ενδιαφερομένων, θα προσδιόριζε το τίμημα της απαλλαγής τους κατά περίπτωση, οπωσδήποτε όμως το τίμημα αυτό δεν μπορούσε να είναι κατώτερο των 50 δουκάτων.

Είναι προφανές ότι σκοπός της Βενετίας δεν ήταν η απαλλαγή μεγάλου αριθμού κατοίκων από την αγροληπτική αγγαρεία, αλλά η οικειοποίηση του συσσωρευμένου από ορισμένους χωρικούς πλούτου. Ενδεικτική αυτής της πρόθεσης της Βενετίας είναι και η διάταξη κατά την οποία η πληρωμή έπρεπε να γίνει αποκλειστικά σε χρυσά δουκάτα⁸⁹. Δικαίωμα να υποβάλουν σχετική αίτηση δεν είχαν οι καλλιεργητές των βαρονιών του δημοσίου, καθώς και εκείνοι που απασχολούνταν στη συλλογή πρινοκόκκου και βελανιδιών, προϊόντων που απέδιδαν σημαντικά έσοδα στο δημόσιο⁹⁰.

Όμως για ποιά αγγαρεία πρόκειται εδώ; Το σχετικό έγγραφο αναφέρει ότι οι κάτοικοι του νησιού στους οποίους αναφέρεται είναι *villani nostri Communis* και ότι τα ποσά που κάθε χρόνο πληρώνουν προσδιορίζονται *secundum conventiones et obligationes suas*. Είναι λοιπόν προφανές ότι η απόφαση αφορούσε τους μισθωτές δημοσίων κτημάτων που κατέβαλλαν εχρηματισμένη αγροληπτικού τύπου αγγαρεία. Δεν αποκλείεται μάλιστα ορισμένοι από αυτούς να ήταν και ιερωμένοι. Το 1407 οι προνομιακά απαλλαγμένοι από κάθε αγγαρική υπέρ του δημοσίου υποχρέωση 32 ιερείς του Ιερού Τάγματος εξασφαλίζουν επικύρωση της προνομιακής απαλλαγής τους από κάθε προσωπική ή εμπράγματη αγγαρεία, όχι όμως από τη χρηματική⁹¹. Καθώς η αρχαία αυτή απαλλαγή αναφέρεται στην φορολογικού τύπου αγγαρεία, αυτό σημαίνει ότι, αν κάποιος από τους προνομιούχους ιερείς είχε λάβει γαίες από το δημόσιο ή τρίτους, ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει το αντισκήκωμα της οφειλόμενης αγγαρείας.

88. Για ανάλογη απόφαση που αφορούσε 200 παρόικους της Κύπρου το 1516, βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Χώρες, σ. 53.

89. Πρβλ. HARVEY, Βυζάντιο, σ. 138-139.

90. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 422, 13 Μαγτίου 1434.

91. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Β', σ. 143, 5 Ιουλίου 1407: ...*Primo quod dictum collegium astringi non possit per Baiulos et Capitaneos nostros Corphoy, ...ad aliquam angariam realem vel personalem etc., Respondemus quod sumus contenti et placet nobis, quod dictum collegium non astringatur personaliter, sed pecuniarie sit.*

Το δημόσιο λοιπόν αξιοποιούσε τις γαίες του με συμβόλαια, όπως και οι βαρόνοι, και στα συμβόλαια αυτά προσδιοριζόταν η οφειλόμενη από τους αποδέκτες των γαιών αγγαρεία, προφανώς ανάλογα με την αποδοτικότητα των γαιών. Είναι βέβαια φανερό ότι, στις παραπάνω περιπτώσεις, πρόκειται για απαργυρισμό της αγροληπτικής αγγαρείας.

Η περίπτωση της εξαγοράς της αγγαρικής υποχρέωσης από ορισμένους χωρικούς παρουσιάζει ενδιαφέρον από οικονομική, αλλά και από κοινωνική άποψη. Πώς ορισμένοι *villani Communis* είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν ένα σημαντικό ποσό και ποιό θα ήταν το κίνητρό τους; Είναι προφανές ότι πρόκειται για μισθωτές σημαντικών εκτάσεων δημόσιας γης, την οποία εκμεταλλεύονταν έμμεσα με υπομισθώσεις, ενώ παράλληλα ασχολούνταν και με την εμπορία των προϊόντων τους. Η βεβαιότητα μάλιστα των κρατικών υπαλλήλων για την προθυμία των εν λόγω ευπόρων αγροτών (*rustici potentes*) να καταβάλλουν σημαντικότερα ποσά, προκειμένου να ελευθερωθούν (*se francare*) και να γίνουν *liberi*, δείχνει ότι κίνητρό τους δεν ήταν να απαλλαγούν από την, ασήμαντη σε σχέση με τις οικονομικές τους δυνατότητες, καταβολή ενός υπερπύρου το χρόνο, αλλά να μεταβάλουν το κοινωνικό τους status. Είναι λοιπόν προφανές ότι η αγροληπτική αγγαρική υποχρέωση έπαιζε καθοριστικό ρόλο για το κοινωνικό status ενός προσώπου στην Κέρκυρα κατά την εποχή αυτή.

Η ανάγκη των γαιοκτημόνων για όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργασίας των αγροτών, σε συνάρτηση με τις συχνές δημογραφικές κρίσεις, τους οδηγεί σε μεθοδεύσεις που αποσκοπούν στη διεύρυνση της αγγαρικής βάσης, με την καταστρατήγηση των προνομίων απαλλαγής από την αγγαρική υποχρέωση ή και με αύξηση των αγγαρικών υποχρεώσεων των μη προνομιούχων. Και καθώς ο αριθμός των υπό εκμετάλλευση ανθρώπων είναι περιορισμένος, αναπτύσσεται έντονος ανταγωνισμός μεταξύ δημοσίου και γαιοκτημόνων για τη διεκδίκηση της άμισθης εργασίας. Από την πλευρά εξ άλλου των υφισταμένων την εκμετάλλευση καταβάλλονται προσπάθειες προς την αντίθετη κατεύθυνση: οι προνομιούχοι διεκδικούν τη συνεχή ανανέωση και πιστή εφαρμογή των προνομίων τους, ενώ όσοι δεν μπορούν να απαλλαγούν από την επαχθή υποχρέωση, επιδιώκουν να τη διατηρήσουν σε σταθερά επίπεδα και να ελαχιστοποιήσουν τις αρνητικές επιπτώσεις της.

Ο αγώνας για την οικειοποίηση της άμισθης εργασίας βρίσκεται σε πλήρη ένταση ήδη πριν από την έναρξη των ξένων κυριαρχιών στην Κέρκυρα. Είδαμε ότι οι Κερκυραίοι γαιοκτήμονες συνήθιζαν ήδη από τα χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας να δέχονται και να εγκαθιστούν στα κτήματά τους τους ακτήμονες Βαγενίτες. Η πρώτη γνωστή αντιδικία μεταξύ των γαιοκτημόνων και του δημοσίου για τους επήλυδες αυτούς ανάγεται στα χρόνια πριν από την κυριαρχία του Μιχαήλ Β΄ της

Ηπείρου στο νησί, όταν κάποιος κρατικός υπάλληλος ονομαζόμενος Μιχάριος⁹², αφού διενήργησε έρευνα, προφανώς *αναγραφή*, στο νησί, απέσπασε από τους Καστρονήους τους εργαζόμενους στα κτήματά τους *Βλάχους*. Όταν ο Μιχαήλ Β' έγινε κύριος του νησιού, απέδωσε στους Καστρονήους τους Βλάχους αυτούς⁹³. Κατά την ίδια εποχή κάποιιοι, που αναφέρονται ως *feudatarii* της Κέρκυρας, πιθανότατα κάτοχοι *προνοιών*, είχαν επίσης αποσπάσει από τους Καστρονήους τους εργαζόμενους στα κτήματά τους. Ο Μιχαήλ Β' απέδωσε και αυτούς τους καλλιεργητές στους παλαιούς κυριούς τους⁹⁴.

Στις αρχές της ανδηγαυικής περιόδου, η υποδοχή και εγκατάσταση εθελουδούλων Βαγενιτών στο νησί ήταν ελεύθερη, όμως από τα μέσα του 14ου αι. οι πριγκίπες του Τάραντος αποφάσισαν ότι οι εγκαθιστάμενοι Βαγενίτες έπρεπε να δηλώνονται στις αρχές και ότι οι γαιοκτήμονες όφειλαν να καταβάλλουν για κάθε εγκαθιστάμενο πρόσωπο ή οικογένεια το ποσό των 6 grossi. Το 1371 μάλιστα, ο Φίλιππος Β' του Τάραντος αποφάσισε ότι όλοι οι ευρισκόμενοι στην Κέρκυρα Βαγενίτες έπρεπε να περιέλθουν στο δημόσιο. Είναι προφανές ότι πρόθεσή του ήταν να αξιοποιηθεί η εργατική τους δύναμη στις κρατικές *massarie*, ώστε να επωφεληθεί το πριγκιπικό ταμείο. Πράγματι, τότε ανακλήθηκαν από την τοπική διοίκηση στη δικαιοδοσία της curie οι Βαγενίτες της Κέρκυρας, που γι' αυτό ονομάστηκαν *ρεβοκάτοι*. Η απόφαση αυτή, όπως ήταν φυσικό, προκάλεσε τις διαμαρτυρίες και παραστάσεις των τοπικών φεουδαρχών, οι οποίες τελικά οδήγησαν στην αναθεώρησή της. Οι ρεβοκάτοι αποδόθηκαν στους φεουδάρχες, ορίστηκε όμως στο εξής να ερωτάται κάθε νεοαφικνούμενος Βαγενίτης αν επιθυμούσε να γίνει *vassallus curie* ή *inferioris domini*, δηλαδή κάποιου βαρόνου. Η επιλογή του θα ήταν σεβαστή. Στην πρώτη περίπτωση θα εργαζόταν στις *massarie* του ηγεμόνα, ενώ στη δεύτερη στα βαρονικά κτήματα, αφού προηγουμένως ο βαρόνος θα κατέβαλλε στο δημόσιο τα προβλεπόμενα 6 grossi⁹⁵. Κατά τα τελευταία χρόνια της ανδηγαυικής κυριαρχίας η βασίλισσα Ιωάννα Α', αφού υπήγαγε την Κέρκυρα υπό την άμεση εξουσία της, προφανώς για να εξασφαλίσει την εύνοια των τοπικών φεουδαρχών, μείωσε το εισπραττόμενο για κάθε Βαγενίτη ποσό σε 3 grossi.

Κατά τις αρχές της Βενετοκρατίας συνεχίζεται η εγκατάσταση Βαγενιτών στο νησί. Όμως, η ρευστότητα που επικράτησε λόγω της αλλαγής κυριαρχίας έδωσε στους τοπικούς γαιοκτήμονες τη δυνατότητα να καταστρατηγήσουν την καθορι-

92. Προφανώς πρόκειται για *πράκτορα* ή *αναγραφέα*, Πρβλ. SVORONOS, Privilèges, σ. 329, 333. – Βλ. και HARVEY, Βυζάντιο, σ. 90-91, 120-121. – Βλ. και ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πάτμος, σ. 91, 191.

93. PLA, σ. 80 (79) 29 Απριλίου 1294: *...habeant... omnes eorum possessiones... immo ac distractos ex ipsis Blacos a tempore inquisitionis cujusdam dicti Micharii, et ipsos eciam arreptos eorumdem villanos per feudatarios, et alias quascumque personas.*

94. PLA, ό.π. – Ανάλογες διαμάχες για την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης των *έλευθέρων* αναφέρονται και στο Βυζάντιο. Βλ. OSTROGORSKY, Féodalité, σ. 341.

95. ΡΩΜΑΝΟΣ, Έργα, σ. 121-125.

σμένη επί Ανδηγαυών διαδικασία και να εγκαταστήσουν μαζικά στα κτήματά τους Βαγενίτες χωρίς να ενημερώσουν τις τοπικές αρχές. Στις αρχές του 15ου αι., ο βάιλος Roberto Mauroceno διενήργησε Αναγραφή, κατά την οποία διαπιστώθηκε η παράνομη εγκατάσταση των Βαγενιτών στα κτήματα των Κερκυραίων. Αμέσως αποφάσισε και ανακάλεσε στη δικαιοδοσία του δημοσίου τους Βαγενίτες που δεν είχαν δηλωθεί, δημιουργώντας μια νέα γενιά *ρεβοκάτων*, γεγονός που δημιούργησε έντονο πρόβλημα στους τοπικούς γαιοκτήμονες⁹⁶. Οι τελευταίοι, με πρεσβεία τους στη Γερουσία, ζήτησαν να τους αποδοθούν οι ανακληθέντες Βαγενίτες. Η Γερουσία αποδέχθηκε το αίτημα, θέτοντας ως προϋπόθεση την εφαρμογή της ισχύουσας στο παρελθόν διαδικασίας. Αποφασίστηκε τότε ότι όσοι Βαγενίτες δεν θα τακτοποιούνταν από τους κυρίους τους, θα γίνονταν *villici Communis*, ενώ η τοπική διοίκηση θα φρόντιζε για τη με χρηματικές αποζημιώσεις τακτοποίηση των οικονομικών εκκρεμοτήτων μεταξύ των Βαγενιτών αυτών και των πρώην κυρίων τους, αφού οι πρώτοι είχαν εργαστεί *pro melioramento territoriorum suorum*, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη και τα οφελήματα που είχαν λάβει από τους γαιοκτήμονες⁹⁷.

Από την τελευταία αυτή απόφαση προκύπτει ότι οι Βαγενίτες εργάζονταν στα κτήματα των γαιοκτημόνων για τη βελτίωσή τους, προφανώς σε εκχερσώσεις, γεγονός που, συνδυαζόμενο με τις προβλεπόμενες γι' αυτούς αποζημιώσεις, δείχνει ότι είχαν συναφθεί συμβόλαια εμφυτευτικού τύπου μεταξύ αγροδοτών και Βαγενιτών.

Σε ό,τι αφορά τις προσπάθειες καταστρατήγησης των απαλλακτικών από την αγγαρεία προνομίων κατά την ανδηγαυική περίοδο, εκείνοι που υπέστησαν τις μεγαλύτερες πιέσεις ήταν οι ορθόδοξοι κληρικοί της υπαίθρου⁹⁸. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της ανδηγαυικής κυριαρχίας υπάρχουν μαρτυρίες για καταστρατήγηση των προνομίων των απαλλαγμένων από αγγαρεία ιερέων από τους βαρόνους. Οι διαμαρτυρίες των τελευταίων προκάλεσαν την υπέρ αυτών παρέμβαση του Καρόλου Α', φαίνεται όμως ότι το πρόβλημα, όχι μόνο των αγγαρειών, αλλά και των λοιπών προνομιακών απαλλαγών των ιερέων ανεκινείτο περιοδικά, όπως προκύπτει από τις επανειλημμένες διαμαρτυρίες των ιερέων της υπαίθρου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, σύμφωνα με το αρχικό τους προνόμιο, οι ιερείς ήταν απαλλαγμένοι από οιαδήποτε αγγαρεία, φαίνεται όμως η φε-

96. Σημειώνουμε ότι οι Έλληνες έποικοι που εγκαθίσταντο στα βενετικά εδάφη της Μεθώνης και της Κορώνης υπόκεινταν σε αγγαρεία φορολογικού χαρακτήρα. Βλ. σχετικά, JACOBY, «zovaticum», σ. 410.

97. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 38-41 (580) 11 Ιανουαρίου 1413: ... *Et in isto casu prefatum regimen illis talibus vilicis provideat pro laboribus per eos passis, sub illo tali domino suo, et pro melioramento territoriorum suorum, prout dicto regimini iustum et debitum videbitur, de bonis patronorum suorum, de pecunia tantum, habito tamen respectu ad beneficia, et comoda ipsis vilicis facta per dominos suos predictos.* – AAV, τ. VII, σ. 88-89 (1837) 11 Σεπτεμβρίου 1413.

98. Πρβλ. HARVEY, Βυζάντιο, σ. 162.

ουδαλική αντίληψη για τις αγγαρείες που είχαν οι βαρόνοι και τα διοικητικά όργανα δημιουργούσε πεδίο αμφισβήτησεων σχετικά με την έκταση του προνομίου. Ο Κάρολος Α΄ το 1277 είχε αποφασίσει επί του θέματος ότι οι ιερείς μόνον έναντι της *curie* ήταν υποχρεωμένοι *servire et respondere in capite*⁹⁹. Το γεγονός ότι στην αναγραφή της βαρονίας Martina οι αναφερόμενοι ιερείς δεν υπόκεινται σε εκχρηματισμένη αγγαρεία, αλλά και ρητές μαρτυρίες άλλων πηγών, δείχνουν ότι η απαλλαγή των προνομούχων ιερέων της υπαίθρου εκτεινόταν στις αρχές της βενετοκρατίας και στους δύο τύπους αγγαρικής υποχρέωσης¹⁰⁰.

Κάθε νέα κυριαρχία συνεπάγεται μια αρχική περίοδο ρευστότητας και προσαρμογής αρχόντων και αρχομένων, ενώ παράλληλα παρουσιάζεται και ως ευκαιρία βελτίωσης της κατάστασης των αρχομένων. Με την έναρξη της Βενετοκρατίας, καθώς η τοπική διοίκηση ήταν απασχολημένη με την εδραίωση της βενετικής κυριαρχίας στην Κέρκυρα, ορισμένες ομάδες του τοπικού πληθυσμού θεώρησαν την περίσταση ευνοϊκή, ώστε να βελτιώσουν τη θέση τους σε σχέση με την αγγαρεία.

Έτσι, κατά τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας, η απαλλαγή των κληρικών από τις αγγαρείες δεν περιορίστηκε στις δύο προνομιούχες ομάδες, των 33 Λευθεριωτών και των 32 του Ιερού Τάγματος, αλλά επεκτάθηκε σε όλους τους ιερωμένους που ήταν *villani Communis*¹⁰¹. Στις αρχές λοιπόν του 15ου αι. το να γίνει κανείς ιερέας, ακόμη και καλόγερος, του εξασφάλιζε τη δυνατότητα απαλλαγής από την αγγαρεία. Η δυνατότητα αυτή οδήγησε σε θεαματική αύξηση του αριθμού των ιερωμένων, γεγονός που οδήγησε τη Γερουσία στην απόφαση να απαγορεύσει τις χειροτονίες, με το σκεπτικό ότι όσοι εξέφραζαν την επιθυμία να γίνουν ιερείς ή καλόγεροι επεδίωκαν στην πραγματικότητα να απαλλαγούν από τις αγγαρείες και ότι υπήρχε κίνδυνος να γίνουν παπάδες ή καλόγεροι όλοι οι Κερκυραίοι, προς μεγάλη ζημία του δημοσίου¹⁰². Γενικά όμως, η εικόνα που δίνουν οι πηγές είναι ότι οι παραδοσιακά προνομιούχες ομάδες ιερέων κατόρθωσαν να διατηρήσουν την

99. RA, τ. XVI, σ. 74 (280) 1 Ιουνίου 1277.

100. ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροιχοι, σ. 85. – ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Β', σ. 193 (430) 10 Ιανουαρίου 1407: *...dicti tales (που ζητούν την άδεια να χειροτονηθούν ιερείς ή καλόγεροι) ... faciunt hoc, ut se eximant et subtrahant a servitutibus et angariis communis, seu aliorum, ad quas tenentur, et ut de servis et villanis fiant liberi et franchi, ab omnibus et singulis factionibus et angariis comunis, seu aliorum ad quas tenentur.*

101. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Β', σ. 192, 10 Ιανουαρίου 1407.

102. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Β', σ. 192-193, 10 Ιανουαρίου 1407: *...maior pars eorum, faciunt hoc, ut se eximant et subtrahant a servitutibus et angariis comunis seu aliorum ad quas tenentur, et ut de servis et villanis fiant liberi et franchi, ab omnibus et singulis factionibus et angariis comunis seu aliorum ad quas tenentur. Vadit pars... quod nichil sibi fieret de eo... et habito etiam respectu quod... in brevi tempore quasi omnes Greci dicte insule erunt papates et chaloyeri, ...scribatur Baiulo ... et successoribus suis quod de cetero... debeant dictam licentiam penitus denegare...* – FEDALTO, Chiesa, τ. III, σ. 142 (354) 2 Μαρτίου 1391.

προνομιακή τους θέση έναντι των λοιπών κατοίκων σε ό,τι αφορά τις αγγαρείες¹⁰³.

Τη ρευστότητα που επικράτησε κατά τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας δεν προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν μόνο οι μεγάλοι γαιοκτήμονες με την παράνομη εγκατάσταση Βαγενιτών στην Κέρκυρα, αλλά και ορισμένοι ήδη υποκείμενοι σε αγγαρεία Κερκυραίοι. Η υπαγωγή μερικών βαρονιών στο δημόσιο δημιούργησε σύγχυση ως προς το αγγαρικό καθεστώς στο οποίο ήταν ενταγμένοι οι καλλιεργητές των κτημάτων τους. Η περίπτωση της βαρονίας του conte de Martina, που από το 1386 είχε περιέλθει στο δημόσιο, είναι χαρακτηριστική. Περί το 1405 ο βάιλος την εκμίσθωσε για έξι χρόνια σε δύο φεουδάρχες, οι οποίοι ήλθαν αμέσως σε προστριβές με τους καλλιεργητές, αφού διπλασίασαν τις απαιτήσεις τους τόσο σε χρήμα όσο και σε αγγαρείες σε σχέση με την προ της εκμίσθωσης κατάσταση. Για το λόγο αυτό, εκπρόσωποι αγροτών τεσσάρων χωριών της μισθωμένης βαρονίας πήγαν το 1407 στη Βενετία και, αφού διαμαρτυρήθηκαν για τα νέα βάρη, ζήτησαν ακύρωση της εκμίσθωσης ή επαναφορά τους στο προ της ενοικίασεως καθεστώς. Η Γερουσία, αντιμετωπίζοντας τους χωρικούς ως villanos Communis, θεώρησε το αίτημα δίκαιο και διέταξε το βάιλο να μεριμνήσει για την επαναφορά τους στο παλαιό καθεστώς υποχρεώσεων, καθώς και την απόδοση σ' αυτούς των παράνομα παρακρατηθέντων από τους ενοικιαστές.

Εν τούτοις, μετά την επιστροφή της πρεσβείας ο βάιλος συνέχισε να συνεργάζεται με τους ενοικιαστές φυλακίζοντας τους δυστροπούντες αγρότες, ενώ παράλληλα πληροφορούσε τη Γερουσία ότι η εκμίσθωση είχε γίνει *prout si baro viveret*. Έτσι, οι αγρότες υποχρεώθηκαν να στείλουν νέα πρεσβεία στη Βενετία. Αυτή τη φορά δε ζητούσαν την ακύρωση της εκμίσθωσης, αλλά την επαναφορά τους στο προ του 1386 καθεστώς υποχρεώσεων. Όταν τους ζητήθηκε να παρουσιάσουν έγγραφες αποδείξεις σχετικές με το καθεστώς αυτό, υποστήριξαν ότι οι ενοικιαστές βαρόνοι τους είχαν αποσπάσει βίαια τα παλαιά τους συμβόλαια. Η Γερουσία τότε διέταξε το βάιλο να ερευνήσει στο αρχείο της καγκελλαρίας για έγγραφα που θα αποδείκνυαν τις πραγματικές υποχρεώσεις των αγροτών.

Η έρευνα του βαίλου έδειξε ότι οι διαμαρτυρόμενοι αγρότες, ενώ είχαν από τα χρόνια της ανδηγανικής κυριαρχίας την υποχρέωση παροχής αγγαρείας δύο ημερών την εβδομάδα στο βαρόνο, δεν είχαν εκπληρώσει την υποχρέωση αυτή μετά το 1386, όταν η βαρονία περιήλθε στο δημόσιο. Η Γερουσία όμως, αν και ενημερώθηκε σχετικά, απέφυγε να τους υπαγάγει στο αγγαρικό αυτό καθεστώς ή να απαιτήσει αναδρομικά την εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους και αρκέστηκε να διατάξει το βάιλο να προσαρμόσει τις υποχρεώσεις τους στις πραγματικές τους δυνατότητες.

Μετά τη λήξη της θητείας του, ο βάιλος Contarini εισηγήθηκε στη Γερουσία

103. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Δεκαρχίες, σ. 97, 113-114.

την επαναφορά των χωρικών των τεσσάρων χωριών της βαρονίας στο παλαιό καθεστώς υποχρεώσεων, που περιελάμβανε και την αγγαρεία 2 ημερών την εβδομάδα. Το σκεπτικό του ήταν ότι πέραν από τη μείωση της αποδοτικότητας της βαρονίας, η ελάφρυνση των βαρών των καλλιεργητών της θα επέτρεπε και στους καλλιεργητές των λοιπών βαρονιών του δημοσίου να ζητήσουν ανάλογη ελάφρυνση των αγγαρικών βαρών τους, κάτι που ήταν ασύμφορο για το δημόσιο. Η Γερουσία αποδέχθηκε την εισήγησή του και έδωσε εντολές για την εφαρμογή της (1410).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι καλλιεργητές της βαρονίας Martina βρέθηκαν σε αδυναμία εκπλήρωσης των υποχρεώσεών τους σε αγγαρείες και άρχισαν να εγκαταλείπουν τα χωράφια τους. Αυτό επιδείνωνε την κατάσταση όσων απέμειναν, αφού οι ενοικιαστές της βαρονίας απαιτούσαν συνολικά τις αγγαρείες από αυτούς. Το 1425 ο ιερέας Φίλιππος Βραχνός, εκπρόσωπος όσων καλλιεργητών είχαν απομείνει, ανέφερε στη Γερουσία ότι από τις 100 οικογένειες των τεσσάρων χωριών είχαν απομείνει μόνο 25, που επίσης σκόπευαν να αποχωρήσουν αν δεν αναπροσαρμοζόταν το καθεστώς υποχρεώσεων στις πραγματικές τους δυνατότητες, αφού δεν ήταν δυνατό 25 οικογένειες να εκτελούν τις αγγαρείες που αναλογούσαν σε 100¹⁰⁴. Αντιμετωπίζοντας λοιπόν αυτόν τον κίνδυνο η Γερουσία διέταξε το βάλιο να προχωρήσει σε αναπροσαρμογή των υποχρεώσεων των χωρικών στις πραγματικές τους δυνατότητες¹⁰⁵.

Από τα έγγραφα που αναφέρονται στις διαμαρτυρίες των αγροτών της βαρονίας Martina προκύπτει μια διαφοροποίηση ως προς την αποδιδόμενη φεουδαλικού τύπου αγγαρεία μεταξύ των *villanorum baroniarum* και *villanorum Communis*. Οι πρώτοι φέρονται να πλήττονται από την αγγαρεία 2 ημερών την εβδομάδα, οι δεύτεροι όχι. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι όλοι οι *villani baroniarum* είχαν αυτή την υποχρέωση. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι διαμαρτυρόμενοι δεν αποτελούν το σύνολο των καλλιεργητών της βαρονίας Martina, αλλά είναι ενταγμένοι σε τέσσερα χωριά¹⁰⁶, τα οποία, όχι συμπτωματικά, εμφανίζονται στην αναγραφή της ίδιας βαρονίας του 1435 να συμπεριλαμβάνουν την κύρια μάζα των *vassalli angararii* της βαρονίας. Αυτό πιθανότατα δείχνει ότι η αγγαρεία των 2 ημερών την εβδομάδα πλήττει στην περίπτωση αυτή, αλλά ίσως και γενικότερα, κυρίως τους *vassalli angararii*, δηλαδή το γηγενές τμήμα των καλλιεργητών της βαρονίας, που αποχωρούν ή απειλούν ότι θα αποχωρήσουν, και όχι τους επήλυδες καλλιεργητές.

104. Το φαινόμενο επαναλαμβάνεται επί πολλούς αιώνες. Βλ. σχετικά, ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Αγγαρεία, σ. 34-35. – Για την Κεφαλληνία βλ. Θ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΣ, Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ Ἐπιτομὴ αὐτοῦ. Κριτικὴ ἔκδοσις αὐτῶν, Ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 99, στ. 1102-1105.

105. Πρβλ. ΠΛΟΥΜΙΑΔΗΣ, Χώρες, σ. 53. – JACOBY, «zovaticum», σ. 410 σημ. 25.

106. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Martina, σ. 16-17. – ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροικοι, σ. 82.

Όμως, και στον τομέα της απόδοσης των αγγαρειών φορολογικού τύπου προς το δημόσιο δεν έλειπαν οι αφορμές για διαμαρτυρίες και τριβές, παρά το γεγονός ότι η Γερουσία το 1391 διέταξε τη διοίκηση της Κέρκυρας να μην επιβαρύνει τους villani angararii με αγγαρείες πέραν των συνήθων κατά το παρελθόν¹⁰⁷. Το 1403 κατέρρευσαν τμήματα των οχυρώσεων του κάστρου της Κέρκυρας και η Γερουσία αποφάσισε την άμεση επισκευή τους. Οι αγρότες, με κίνητρο τα σχετικά υψηλά ημερομίσθια που προσφέρθηκαν από τη διοίκηση, έσπευσαν να εργασθούν στα εργοτάξια. Όμως, μετά τη λήξη των εργασιών ο βάλιος τους υποχρέωσε να εξακολουθήσουν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους και σε άλλες οικοδομικές εργασίες, χωρίς την ανάλογη αμοιβή. Ο καταναγκασμός αυτός οδήγησε αρκετούς χωρικούς στο να εγκαταλείψουν το νησί, γεγονός που υποχρέωσε τη Γερουσία να προσαρμόσει τα παρεχόμενα ημερομίσθια στο ύψος εκείνων του 1403¹⁰⁸.

Κατά την εποχή αυτή, οι ανάγκες της βενετικής διοίκησης του νησιού σε εργατικά χέρια ήταν μεγάλες και οι επόμενοι βάλιοι θεωρούσαν αυτονόητη την υποχρέωση των χωρικών να εργάζονται σ' αυτά, αδιαφορώντας για τις λοιπές τους υποχρεώσεις¹⁰⁹. Οι ζημιές των αγροτών από τις έκτακτες αυτές επιβαρύνσεις ήταν τόσο μεγάλες, ώστε το 1414 πρεσβεία των χωρικών παρουσιάστηκε στη Γερουσία υποβάλλοντας το αίτημα για ελάφρυνση των βαρών αυτών. Αφού τόνισαν ότι τα βάρη αυτά ήταν καινοφανή, ζήτησαν να λαμβάνονται τουλάχιστον υπόψη και οι λοιπές υποχρεώσεις τους, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν και σ' εκείνες. Η Γερουσία, κρίνοντας το αίτημα δίκαιο έδωσε διαταγή για αναβολή, όταν ήταν δυνατό, της εκτέλεσης των δημόσιων έργων, ώστε οι απασχολούμενοι σ' αυτά αγρότες να μπορούν να εργάζονται στις αγροτικές τους καλλιέργειες, ιδιαίτερα κατά τον τρύγο, τη σπορά και το θερισμό¹¹⁰.

Οι διαμαρτυρίες των υποκειμένων σε αγγαρείες χωρικών δεν στρέφονταν μόνο κατά των διοικητικών οργάνων. Όπως παρατηρούσαν οι εκπρόσωποί τους, από την εποχή της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας, επί βαίλου Egidio Mauroceno (1403-1405), είχε συμφωνηθεί να καταβάλλουν τόσο οι απαλλαγμένοι από την αγγαρική υποχρέωση κάτοικοι της πόλης, όσο και οι υποκειμένοι σε αγγαρεία χωρικοί ένα φόρο (tanpa) για την ανοικοδόμηση. Το φόρο αυτό δε θα κατέβαλλαν όσοι εργάζονταν στα οχυρωματικά έργα της πόλης. Διαμαρτύρονταν

107. Βλ. παραπάνω, σημ. 46.

108. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Β', σ. 137, 30 Μαρτίου 1406, τ. Γ', σ. 82, 27 Νοεμβρίου 1414.

109. Ανάλογη κατάσταση διαμορφώθηκε και κατά τα μέσα του 16ου αι. Βλ. σχετικά, ΈΛΛΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Το πρόβλημα της ασφάλειας των κατοίκων του κερκυραϊκού μπόργου και η πρεσβεία του 1552, *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 13 (1976) 174-176, 199-205.

110. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 82-83 (637) 27 Νοεμβρίου 1414: ...mandetur Regimini nostro Corphoy et successoribus suis, quod causis et respectibus contentis in capitulo, debeat tempore seminationum, vindemiarum et recollectionum ipsos angarizare, quam minus poterit.

λοιπόν οι χωρικοί ότι η συμφωνία δεν είχε τηρηθεί, με αποτέλεσμα να υποχρεώνονται μόνον αυτοί να καταβάλλουν το φόρο, παρόλο που εργάζονταν στα οχυρωματικά έργα της Κέρκυρας και των λοιπών βενετικών κτήσεων της περιοχής, ενώ οι αστοί δεν κατέβαλλαν το φόρο. Ζητούσαν λοιπόν την πλήρη εφαρμογή της συμφωνίας. Η Γερουσία, κρίνοντας δίκαιο το αίτημα, αποφάσισε την απαλλαγή τους από την *tanxa* σε ποσοστό ανάλογο με την εργασία που πρόσφεραν, επιβαρύνοντας με τα αντίστοιχα ποσά τους αστούς¹¹¹. Ζήτησαν, τέλος, οι χωρικοί να καταβάλλεται μικρή αποζημίωση και σε όσους πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στις κρατικές αλυκές, ανάλογη με εκείνη των ασχολουμένων στα οχυρωματικά έργα. Η Γερουσία απέφυγε να απαντήσει, παραπέμποντας στην τοπική διοίκηση¹¹².

Όταν το 1437 η πόλη της Κέρκυρας και οι οχυρώσεις του κάστρου είχαν υποστεί σοβαρές ζημιές από τη γενοατική επίθεση, οι ανάγκες του δημοσίου σε εργατικά χέρια αυξήθηκαν. Παράλληλα, ο λοιμός που είχε πρόσφατα πλήξει το νησί είχε περιορίσει σημαντικά τον αριθμό των υποκειμένων σε αγγαρεία φορολογικού τύπου *villanorum Communis*. Η υπερβολική επιβάρυνση των επιζώντων τους ανάγκασε να στείλουν πρεσβεία, με την οποία ζητούσαν την άρση όλων των προνομιακών απαλλαγών όσων *villanorum Communis* μέχρι τότε δεν πρόσφεραν αγγαρική εργασία, επειδή κατά το παρελθόν πρόσφεραν υπηρεσίες σε αξιωματούχους της *curie*. Με τη σύμφωνη γνώμη των πρώην βαίλων το αίτημα έγινε δεκτό και μόνο οι ιερείς *villani Communis* απαλλάσσονταν πλέον από την αγγαρική υποχρέωση στο δημόσιο¹¹³.

Για την εξασφάλιση της κανονικής απόδοσης των φορολογικής φύσεως αγγαρειών κατά την πρώιμη Βενετοκρατία, υπήρχαν ειδικοί αξιωματούχοι, ο *capitaneus del borgo* και ο *parastati della terra*. Στο *officium* του *parastati della terra* εκλέγονταν μέλη της τοπικής άρχουσας τάξης. Ο αξιωματούχος αυτός, επικουρούμενος από έμπειρα πρόσωπα, διενεργούσε και γενικές αναγραφές¹¹⁴. Ήταν αρμόδιος για τη χορήγηση αποδείξεων στους χωρικούς που κατέβαλλαν το αντιστήκωμα της αγγαρείας τους, καθώς και σε εκείνους που εκτελούσαν προσωπικά τις αγγαρείες τους¹¹⁵. Ο *parastati della terra* εισέπραττε από κάθε υποκείμενο σε αγγαρεία

111. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 82-83 (637) 27 Νοεμβρίου 1414.

112. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 89, 27 Νοεμβρίου 1414.

113. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 441-441 (1036) 2 Σεπτεμβρίου 1437, τ. 5. σ. 219. – Βλ. και σημ. 50. – Πρόκειται προφανώς για τους διαδόχους εκείνων, που στις πηγές των πρώτων ανδηγαυικών χρόνων βρίσκουμε εργαζόμενους στις αλυκές, στη συλλογή της συγκομιδής των *massarie* και άλλες εργασίες της *curie*, και στους οποίους, εκτός από το μισθό, διανέμεται κρασί της *curie* για όσο χρόνο εργάζονται γι' αυτήν: RA 16, σ. 82 (293) 19-6-1277. – J. MAZZOLENI, *Possibilità di ricostruzione dei fascicoli Angioini, Studi in onore di R. Filangieri*, τ. I, Napoli 1959, σ. 325, 9 Αυγούστου 1274, 10 Αυγούστου 1274, σ. 323, 24 Σεπτεμβρίου 1275.

114. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Ε', σ. 235-236.

115. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Ε', σ. 235: *...bolletini de fede et obedientia personalmente facta de quanto fosseno*

αμοιβή για την έκδοση της απόδειξης εκπλήρωσης της αγγαρικής του υποχρέωσης¹¹⁶.

Στο κόστος λοιπόν των αγγαρειών για τους υποκείμενους σ' αυτές θα πρέπει να προστεθεί και η αμοιβή των *parastatōn* και των βοηθών τους. Εννοείται ότι το πεδίο εκμετάλλευσης στον τομέα αυτό εις βάρος των ανυπεράσπιστων υποκειμένων σε αγγαρεία ήταν ανοιχτό. Υπάρχουν μαρτυρίες σύμφωνα με τις οποίες οι παραστάτες απαιτούσαν υπερβολικά ποσά για την έκδοση των αποδείξεων παροχής αγγαρικών υπηρεσιών. Το 1505 η ίδια η Γερουσία, αφού παρατηρούσε ότι οι *parastati della terra, contra Deum et iusticiam*, απαιτούσαν από τους αγγαρευόμενους χωρικούς 1 *marcello* για κάθε χορηγούμενη απόδειξη, διέταξε στο εξής η αποζημίωσή τους να είναι οπωσδήποτε όχι μεγαλύτερη από 4 *τορνέσια*¹¹⁷.

Από μια διαμαρτυρία των χωρικών του έτους 1516 πληροφορούμαστε ότι, κατά αρχαία συνθήθεια, ορισμένες από τις αγγαρείες, όπως η μεταφορά του αλατιού από τις αλυκές στις αποθήκες, γίνονταν κάθε χρόνο εκ περιτροπής από τους υποκείμενους σε αγγαρεία κατοίκους μιας από τις 4 βαϊλαρχίες του νησιού¹¹⁸. Υπεύθυνος για την κανονική απόδοση της αγγαρείας αυτής ήταν ο *capitaneus del borgo*. Αν κάποιος υποκείμενος σ' αυτή την αγγαρεία δεν μπορούσε να την αποδώσει προσωπικά, κατέβαλε 10 *aspri* και ο *capitaneus del borgo* με τα χρήματα αυτά πλήρωνε κάποιον άλλο για να εκτελέσει την αγγαρεία. Όμως, και στον τομέα αυτό οι καταχρήσεις δεν έλειπαν. Οι αγρότες κατηγορούσαν τους αξιωματούχους ότι οικειοποιούνταν τα εισπραττόμενα ποσά και, το χειρότερο, εξέδιδαν νέες προσκλήσεις για παροχή αγγαρείας που επιβάρυνε είτε χωρικούς των οποίων η βαϊλαρχία δεν όφειλε αγγαρεία κατά το συγκεκριμένο έτος, είτε άλλους, οι οποίοι είχαν ήδη προσφέρει τη συγκεκριμένη προσωπική αγγαρεία. Υπήρχαν μάλιστα περιπτώσεις κατά τις οποίες κλήθηκαν να προσφέρουν την αγγαρεία αυτή πρόσωπα που είχαν πληρώσει ήδη τα 10 *aspri*. Όποιος δεν ανταποκρινόταν στην πρόσκληση, πλήρωνε ξανά τα 10 *aspri*¹¹⁹.

Όμως δεν ήταν μόνο αυτοί οι αξιωματούχοι που εκμεταλλεύονταν τις αγγαρικές υποχρεώσεις των χωρικών. Το 1414 πρεσβεία των αγροτών έθεσε το ζήτημα

astrecti a li bisogni della Signoria nostra, come per lo armar le galie, per la fabrica della terra, per el fosso, per carboni, et demum de omni altra causa de angaria a lor villani imposta.

116. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Ε', σ. 235. – Για τη Μεθώνη και Κορώνη, όπου ίσχυσαν ανάλογες διαδικασίες, βλ. JACOBY, «zovaticum», σ. 412.

117. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Ε', σ. 235, 13 Οκτωβρίου 1505.

118. Αντίστοιχα στη Μεθώνη και Κορώνη οι υποκείμενοι σε προσωπική αγγαρεία *villani Communis* διατρέθηκαν σε 4 *sestieri* και το καθένα ήταν υποχρεωμένο να μεταβαίνει ... *un di de la setemana in castello a far le angarie e servizij de chomun personalmente*: JACOBY, «zovaticum», σ. 417, σημ. 66. – Κατά τον Sanudo, το 1505, από τους 6.000 χωρικούς της Κέρκυρας, μόνο 1500 εργάζονταν στις αλυκές, ενώ οι υπόλοιποι εξαγόραζαν την υποχρέωσή τους. Βλ. σχετικά, ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Χώρες, σ. 100.

119. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Ε', σ. 254, 257-258.

του υπερβολικού αριθμού των αγγαρειών, αλλά και της κατάχρησης της εξουσίας των διοικητικών οργάνων σε σχέση με τις αγγαρείες. Ήταν υποχρεωμένοι, έλεγαν, να μεταβαίνουν και να εργάζονται με δικά τους έξοδα στα δάση, για να κόβουν τα απαραίτητα στη διοίκηση ξύλα. Κατήγγελλαν μάλιστα ότι ορισμένοι αξιωματούχοι τους επέβαλλαν την αγγαρεία αυτή για προσωπικό τους όφελος. Έτσι, η Γερουσία εξέδωσε διαταγή για την αποφυγή τέτοιων ενεργειών στο μέλλον¹²⁰.

Όπως είδαμε, η απαλλαγή από την υποχρέωση παροχής αγροληπτικής αγγαρείας αποτελούσε για το άτομο σημαντική προϋπόθεση για την κοινωνική του ανέλιξη. Είδαμε επίσης ότι κατά την ανδηγαυική περίοδο και την πρώιμη βενετοκρατία στην Κέρκυρα ορισμένες ομάδες του πληθυσμού (αστοί, ιερωμένοι) είτε είναι απαλλαγμένοι τελείως από τη φορολογική αγγαρεία ή καταβάλλουν προνομιακά κάποιο αντισήκωμα. Όπως επισημαίνει ο Ν. Καραπιδάκης, *η αγγαρική υποχρέωση αποτελεί κατά την εξεταζόμενη περίοδο, αλλά και αργότερα, τροχοπέδη για την κοινωνική ανέλιξη. Το 1585 ο Andrea Pandin, αγροτικής καταγωγής από Λευκίμμη, έμπορος πλέον, ζητά ένταξη στο Συμβούλιο. Εμπόδιο αποτελεί το γεγονός ότι πρόγονός του το 1555-6 ήταν γραμμένος στα φορολογικά βιβλία ως υποκείμενος σε *angaria personali*, δηλαδή φορολογική αγγαρεία. Αυτός αντιπαραθέτει το γεγονός ότι και άλλοι, που είναι ήδη μέλη του Συμβουλίου, έχουν συγγενείς με αγγαρικές υποχρεώσεις στην ύπαιθρο, όπως οι Καποδίστρια, Bamburi, Vergi, Scura*¹²¹.

Όμως πέραν από τις απεχθείς και ανασταλτικές για την κοινωνική ανέλιξη φορολογικές και αγροληπτικές αγγαρείες, στις οποίες κατά κανόνα υπόκεινται οι αγρότες, υπάρχουν στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα και οι τιμητικές υπηρεσίες που παρέχουν στο κράτος τα ανώτερα αστικά στρώματα. Στα σχετικά έγγραφα οι υπηρεσίες αυτές αναφέρονται επίσης ως *angarie*, όμως είναι προφανές ότι δεν έχουν καμιά σχέση με τις χειρωνακτικές εκείνες δραστηριότητες που βασανίζουν τους αγρότες ή τα λαϊκά στρώματα. Αντίθετα, η τοπική αριστοκρατία υπόκειται σε αγγαρείες ή συνεισφορές, οι οποίες για έναν ξένο που φθάνει στην Κέρκυρα αποτελούν μέσο κοινωνικής ανόδου και ένταξης στις τάξεις της¹²². Έτσι, το 1440 οι αστοί ζητούν από τη Βενετία να αποκλείσει από τα αξιώματα της Κοινότητας όσους είχαν έλθει στο νησί πρόσφατα ή θα ερχόνταν στο μέλλον, αν στο παρελθόν δεν είχαν εκπληρώσει όλες τις αγγαρείες που οφείλονταν από την πόλη και δεν είχαν δεκαετή διαμονή. Είναι προφανές ότι οι αγγαρείες αυτές δεν έχουν τίποτε το κοινό με τη φορολογική ή την αγροληπτική αγγαρεία. Κατά το Ν. Καραπιδάκη, αυτές οι αγγαρείες δεν ήταν προσωπική εργασία, αλλά καθήκοντα των *cittadini*

120. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία, τ. Γ', σ. 83 (637) 27 Νοεμβρίου 1414. – Πρβλ. ΛΑΪΟΥ, Κοινωνία, σ. 26, 91-92, – Πρβλ. JACOBY, «zovaticum», σ. 417-418.

121. KARAPIDAKIS, *Civis fidelis*, σ. 105.

122. KARAPIDAKIS, *Civis fidelis*, σ. 98.

για φρούρηση, καθώς επίσης συνεισφορές για κατασκευή του μώλου¹²³. Οι υπηρεσίες αυτές θυμίζουν έντονα τις δωρεάν υπηρεσίες των υπηκόων του ρωμαϊκού κράτους (*munera*), που σύμφωνα με τον Ι. Καραγιαννόπουλο, αποτελούν συνέχεια των αρχαίων *λειτουργιών* και μετά την πρωτοβυζαντινή περίοδο αναφέρονται και στα βυζαντινά τεκμήρια και ως αγγαρείες¹²⁴.

Συμπερασματικά, ο όρος *αγγαρεία* στα κερκυραϊκά τεκμήρια του όψιμου μεσαίωνα είναι πολυσήμαντος. Δύο είναι οι κύριοι τύποι της αγγαρείας, η φορολογική και η αγροληπτική, που απαντώνται και κατά την εποχή της βυζαντινής κυριαρχίας στο νησί. Κατά την εποχή της ξενοκρατίας θα συναντηθούν στο νησί οι δύο νοοτροπίες, βυζαντινή και δυτική, για την αγγαρεία. Κατά την περίοδο αυτή ο θεσμός των αγγαρειών, μέσα από τις διαδικασίες προνομιακής απαλλαγής, τιμητικών λειτουργιών, εξαγοράς υποχρεώσεως ή απαργυρισμού, λειτουργεί παράλληλα με άλλες οικονομικοκοινωνικές παραμέτρους, ως μηχανισμός για τη διαμόρφωση τοπικών κοινωνικών ιεραρχιών. Συγχρόνως, στο χώρο της εκμετάλλευσης των αγγαρειών διαμορφώνεται πεδίο οικονομικών ανταγωνισμών των κυρίων της γης, ενώ οι υπερβολές κατά την απαίτησή της αποτελούν συχνά αφορμές για διαμαρτυρίες και αντιδράσεις των υποκειμένων σ' αυτήν. Γιατί η εκμετάλλευση της αγγαρείας από το κράτος και τους ιδιώτες έχει όρια, που σχετίζονται με τη σωματική και οικονομική αντοχή των υποκειμένων, αλλά και το βαθμό νομιμοποίησης της αγγαρικής υποχρέωσης στη συνείδησή τους. Τα όργανα της διοίκησης και οι ιδιώτες απολήπτες της αγγαρικής εργασίας όφειλαν να αναγνωρίζουν τα όρια αυτά, κάτι που δεν συμβαίνει πάντα με αποτέλεσμα τις συγκρουσιακές-αντιπαραγωγικές καταστάσεις με επίκεντρο τις αγγαρείες. Η αλήθεια αυτή, όπως ήταν φυσικό, θα γίνει περισσότερο κατανοητή στον ιδιωτικό παρά στο δημόσιο τομέα. Πράγματι, η γαιοκτητικού τύπου αγγαρεία σταδιακά θα περιορισθεί στο ελάχιστο κατά τους επόμενους αιώνες, ενώ η φορολογική θα εξακολουθήσει να υφίσταται μέχρι τα νεότερα χρόνια¹²⁵.

123. Η Βενετία απάντησε ότι, καθώς στόχος ήταν η αύξηση του πληθυσμού, ο βάλος είχε δικαίωμα να εξαιρεί τους επήλυδες από την αγγαρεία. Θα είχαν δικαίωμα συμμετοχής στα οφφίκια μετά 5ετή διαμονή. Βλ. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, *Civis Fidelis*, σ. 96.

124. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Κράτος, τ. Α', σ. 92-93. – ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, σ. 178-182.

125. Βλ. και ΑΣΔΡΑΧΑ, *Πάροικοι*, σ. 91. – ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Πρόσοδος*, σ. 383-384. – ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, *Αγγαρεία*, σ. 54.

ΕΓΓΡΑΦΟ 1

Προνομακή εξαίρεση των Εξωκαστρονών από τις αγγαρείες.
Copia commissionis (στ. 1, 6) *Corcyre, xiiij Aug(us)ti MDXXXIII*

Περίληψη: Αντίγραφο εντολής στους τοπικούς αξιωματούχους περί εφαρμογής της προνομακής απαλλαγής των Εξωκαστρονών της Κέρκυρας από αγγαρείες, που εκδόθηκε από το βάλιο του νησιού *Hermolao Mauroceno* (1543) μετά από αίτημα-διαμαρτυρία των εκπροσώπων των Εξωκαστρονών Γιάννη Μεταλληνό, Μανώλη Γραμμένο και Νικόλαο Καστάνη, βάσει προηγουμένων επικυρώσεων του ίδιου προνομίου από τους προκατόχους του, *Ottaviano Bono* (1486) και *Bernardo Soranzo* (1521). Επισημειώνονται επικυρώσεις του προνομίου από μεταγενέστερους διοικητές του νησιού μέχρι τα τέλη της βενετοκρατίας στο νησί (έτη 1641, 1660, 1662, 1684 και 1791).

Παράδοση: Ιδιωτική συλλογή Ι. Δ. Κόλλα, περγαμινή υπ' αριθμ. 9.

Περιγραφή: Αντίγραφο σε περγαμινή, διαστάσεων 31,8 x 28,2. Πτυχώσεις 3 οριζόντιες και 2 κάθετες. Το σώμα του κειμένου σε άριστη κατάσταση, ευανάγνωστο, μελάνι σκούρο. Οι μεταγενέστερες επικυρώσεις έχουν γραφεί με μελάνι που σε πολλά σημεία έχει ξεθωριάσει. Κάτω από το σώμα του κειμένου, στο μέσον, υπάρχουν 12 τριγωνικές οπές σε διάταξη 3 x 4, για να στηριχθεί η κέρυνη σφραγίδα, που δεν σώζεται. Σε αρκετά περιφερειακά σημεία υπάρχουν ρύποι και ξεθωριάσματα, καθώς πρόκειται για έγγραφο πολύ χρησιμοποιημένο. Στα περιθώρια ίχνη από ξεθωριασμένες και δυσανάγνωστες μονογραφές.

Εκδόσεις: Ανέκδοτο.

Μνημονευόμενα έγγραφα:

1. *Privilegii a loro (Exocastrini) concessi a tempo di regali*. (Βλ. σχετικά, PLA, σ. 78-83 (79) 29 Απριλίου 1294).

– Lemerle, *Trois actes*, σ. 414-418.

– Barone, *Notizie storiche tratte dai registri di cancelleria di re Carlo III di Durazzo*, *Archivio Storico per le Provincie Napoletane* 12 (1887) 26, 14 Σεπτεμβρίου 1382.

– Thiriet, *Sénat*, 1. 176 (729) 16 Σεπτεμβρίου 1282.

– Αλεξιάκης, *Προνόμια*, σ. 50-51.

2. *Declaratio privilegii Exocastrinorum facta per baiulum Ottavianum Bonum* (1486). (Βλ. σχετικά, Αλεξιάκης, *Προνόμια*, σ. 50-51, όπου ως ημερομηνία έκδοσης αναφέρεται η 9 Ιουλίου 1486).

3. *Declaratio privilegii Exocastrinorum facta per baiulum Bernardum Soranzo* (1521).

Nos Hermolaus Mauroceno pro ill(ustrissi)mo et ex(cellentissimo) du(cali)

do(minio) Venetia(rum) et c(etera) baylus et provisor generalis Corcyre / totius insule et districtus. Essendo comparsi alla p(re)sentia n(ost)ra Ian(n)i Me(talli)no q(uondam) Nicolo, Manoli Grameno et Nicolo / Castani, p(er) nome deli Exocastrini di questa insula, dolendosi g(e)n(er)alm(en)te dicti Exocastrini sono molestati contra la continen(tia) di privilegi a loro concessi si a tempo di regali, come dalla ill(ustrissi)ma S(ignor)ia n(ost)ra, declarati p(er) il q(uondam) cl(arissi)mo d(omin)o Ottaviano Bono / nel anno 1486 et per il cl(arissi)mo d(omin)o Bernardo Soranzo del 1521, olym bayli et capit(an)ei, onde viste dicte due declarationi, /^f visto il mandato fatto p(er) il cl(arissi)mo d(omin)o Andrea Griti, mio p(re)cessor(e), com(m)ettemo a tutti e singuli ballii, contestabili, vechiardi, cavalaroti et cadauno altro ministro n(ost)ro in poter deli quali le p(re)nti n(ost)re p(er)venerano, / non ardiscano in alcun modo, via scriver(e) in qualsivoglia angaria tutti li Exocastrini p(er) tutta questa isola / iux(ta) li ditti p(ri)vilegii et exemptione loro, a loro concessi et declarati p(er) p(re)fati cl(arissimi) bayli ut s(upra), siando essi / Exocastrini depenati da qualunq(ue) anagrafi se trovasse nelle quali fussero li loro nomi scritti, ne de cetero vi / possano scriver in esse et questo acciò l' intentione dell(a) ill(ustrissi)ma S(ignor)ia habbi la debita exeq(uutio)ne. In quo(rum) testimonium, /¹⁰ Corcyre, die xiiij Aug(us)ti MDXXXIII.

Alvise Zorzi, Proc(urato)re di S. Marco, p(er) la ser(enissi)ma Rep(ublic)a Venetiar(um) Prov(editore) gen(era)l [maris] nelle t(e)r(r)e [et] isole di Levante / con auc(tori)ta prov(edoris) g(e)n(era)l(is) da mare, / veduto da noi il p(re)nte privilegio / coll' auc(torit) à che havemo [commettemo] / [a] chi spetta la dovuta esseccution / [.....] 21 marzo 1641 [.....] / Alvise Zorzi.

1660 al 5 [.....].

1662 [.....] Prov(edoris) g(e)n(era)l(is) c(ivitaris) p(re)d(ict)e ha quello adnesso [.....] gra(cios)e ordenat(o) / [.....].

Adi X Maggio 1662 p(re)nt(at)a p(er) Polidoro Metalino, per nome suo e consorti(s), per haver una copia / auct(orizza)da per valersene ove gli occoresse et esserli poi rest(ituita) la p(re)nte originale.

1684, adi 19 Giugno S. V. p(re)nt(ato) simile con altri doi privilegi et u/no d[.....], in tutto quattro [instrumenti] per Stamatello Metalino de Polidoro, [primogenito di] / famiglia, intimate per Spero Fante a Cristo Chendarco p(er) [se] e coll[egio] conc[...] di vechiardi del casal Corachiana [.....] [...] [...].

1791, adi 10 Agosto S.V. Pre(senta)ta da papa Zuanne e Giorgo Metalino e Basilio Constantin Mandila, in mano di S. E. / Marco Cigogna, Prov(editore) e Cap(itan)o di Corfu / per l' effetto implorato col memoriale / il di oggi prodottosi con altre sette, in tutto con la pre(sen)te otto.

Petrus Ant(oni)us Capellus, / vice canc(ellarius) ex(empla)vit ex altera simile.

Adi 12 8bre 1791 S.V. Pre(sentat)a et [.....] ut in can(cellari) a p(er) v(ice) can(celarium).

ΕΓΓΡΑΦΟ 2

Ορισμός βαΐλου Κερκύρας προς τις τοπικές αρχές περί εφαρμογής της προνομιακής εξαιρέσεως των Ελευθερωτάδων ιερέων από την αγγαρεία.

Ορισμός (στ. 22)

Κέρκυρα 20 Ιουλίου 1574

Προέλευση και παράδοση: Συλλογή εγγράφων Ι.Δ. Κόλλα,. Περιγαμινή υπ' αριθμ. 10. Ο πρώτος εκδότης Ι. Ρωμανός, (Ρωμανός, Έργα, σ. 169 και υποσημείωση 4), αναφέρει ότι δημοσιεύει το έγγραφο αυτό ως υπόδειγμα μετάφρασης στα ελληνικά των διαταγμάτων εκείνων που επρόκειτο να δημοσιευθούν στους αγρούς της Κέρκυρας. Κατά τον ίδιο, πρόκειται για την αρχαιότερη από τις γνωστές του μεταφράσεις των προκηρύξεων των βαΐλων του νησιού, που μετάφραση φιλοφρόνως έκοινοποιήσεν ήμϊν ό σοφοϋ πατρός εύπαιδευτος υϊός και ήμέτερος φίλος *Μιχαήλ Μουστοξύδης*.

Περιγραφή: Το έγγραφο αποτελεί αντίγραφο, που εκδόθηκε με βάση ένα αρχικό μεταφρασμένο στα ελληνικά πρακτικό, όπως αναφέρεται στην υποσημείωση, και το οποίο, πριν από την απόλυσή του, μετά από αίτημα του ενδιαφερομένου προσώπου, ελέγχθηκε από το διερμηνέα του δικαστηρίου της Κέρκυρας. Η περιγαμινή είναι διαστάσεων 33,5 x 28,5, με πτυχώσεις, 2 οριζόντιες και 2 κάθετες, και με μικρές οπές στις διασταυρώσεις τους. Η γραφή κομψή και ευανάγνωστη, το μελάνι καστανόχρωμο και σε ορισμένα σημεία ξεθωριασμένο. Το αρχικό γράμμα Ε, διακοσμητικό, καλύπτει το αριστερό περιθώριο στο ύψος των 5 πρώτων στίχων. Η υπογραφή του βαΐλου στο κάτω μέρος αριστερά, στα ιταλικά, με έντονο σκούρο μελάνι, και κάτω, στον πόδα του εγγράφου και στη μέση, ίχνος από ερυθρή κέρυνη σφραγίδα. Στο κάτω δεξιό μέρος, με χαλαρή νοταριακή γραφή και μελάνι πολύ αχνό στην αρχή και εντονότερο στη συνέχεια, η σημείωση του διερμηνέα της κούρτης που δηλώνει ότι το έγγραφο παρήχθη μετά από αίτημα ενδιαφερομένου ιδιώτη και ότι συγκρίθηκε με το πρωτότυπο πρακτικό.

Περίληψη: Ο βάλιος της Κέρκυρας Franciscus Gritti μετά από διαμαρτυρία των ιερέων της δεκαρχίας των τριάκοντα τριών Ελευθερωτάδων ότι παραβιάζονται από τους τοπικούς αξιωματούχους τα αρχαία τους προνόμια, σύμφωνα με τα οποία απαλλάσσονται από κάθε σωματική και χρηματική αγγαρεία υπέρ του δημοσίου, ορίζει να γίνονται σεβαστά τα προνόμια αυτά, που ανάγονται στα χρόνια των Κομνηνών, και προσδιορίζει ποινές για όσους τα παραβιάσουν. Ορίζει επίσης

τον τρόπο κοινοποίησης της απόφασής του αυτής στα χωριά όπου υπάρχουν Ελευθερωτάδες ιερείς, καθώς και τις διαδικασίες που πρέπει να ακολουθούνται σε περιπτώσεις θανάτου κάποιου από τους προνομιούχους αυτούς κληρικούς.

Εκδόσεις: Ρωμανός, Έργα, σ. 329-330.

Βιβλιογραφία: Ρωμανός, Έργα, σ. 91-106. – Lemerle, Trois actes, σ. 421-423. – Fedalto, Chiesa, τ. III, σ. 137-138 (140) 19 Απριλίου 1365.

Ἡμεῖς, Φραγτζέ /σκ(ος) Γρίττης, μπάιλ(ος) καί προβεθαδώρος γενεράλ Κορρυφ(ών), πρά / κτωρες, μεγάλοι κοντόσταυλοι καί ἅπαντες οἱ ἕτεροι κοντόσταυλοι τῆς ἡμετέρας νήσου καὶ εὐρησκόμενοι καβαλαρώτοι. /

Ἐπειδὴ ἐφανίσθη ἐνώπιον ἡμῶν ἡ δεκαρχία τῶν τριάκοντα τριῶν παραπονώντες ὅτι καλλὰ καὶ ἄν εἶναι ἐλεύθεροι ἀπὸ πᾶσαν δού / λευσιν σωματικὴν καὶ χρηματικὴν κατὰ τὰ προβελέγηά τους τὰ χρυσόβουλλα, ἅπερ ἔχουν ἔκπαλαι ἀπὸ των βασιλέων Κωνσταν /^β τινουπόλεως των Κομνηνῶν καὶ ἐκ τοῦ βασιλέως Φιλήππου μετὰ ταῦτα βεβαιωμένα ἀπὸ τὴν λαμπρότατην αὐθεντήαν των Βενε / τιῶν, με τὰ ὅποια φέροντε ἐλεύθεροι ἀπὸ παντός βάρους καὶ πάσης σωματικῆς ἐγκαρίας καὶ μὲ ὄλλα ταῦτα πολλαῖς φοραῖς / οἱ γέροντες καὶ κοντόσταυλοι, καβαλαρώτοι καὶ καπετάνιος τῆς νήσου τους γράφουν εἰς τὴν αὐθεντικὴν φάμπρηκαν, εἰς ταις βάρδηαις, / εἰς ταις αληκίαις, εἰς τὸ κάτεργον καὶ εἰς ἕτερα βάρη ἢ διὰ φθόνον ἢ ἔχθραν ἢ δι ἄλλην αἰτίαν ἀφορμῆς, ὅτι διὰ νὰ λέγει / ὁ ἡμέτερος ὄρισμός, κοντόστ(αυ)λοι καὶ γ(έ)ρωντες καὶ τὰ ἐξῆς, ὀρίζωμεν σας νὰ ὀρίσετε τοῖς ἀν(θρώπ)οις τοῦ χωρίου σας καὶ τα ἐξῆς ὅποια λόγηα εν /¹⁰ νοῶντε πάντοτε, καθὼς ἔναι ὁ σκοπὸς μας δηὰ ὄλλους ἐκείνους μόνον ὅπερ εἶναι ὑποσχόμενοι καὶ οὐχὶ διὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἄνωθ(ι) / δεκαρχίας, λεγομένους Ἐλευθερωτάδαις, ὅποιοι εἶναι ἐλεύθεροι ὡς ἄνωθ(ι), καὶ αὐτοὶ οἱ γ(έ)ρωντες τους γράφουν ὡσὰν καὶ τους εγκαρικοὺς, / ὅθεν εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ ἐμπαίνουν εἰς τὴν χώραν, νὰ κρίνωνται καὶ ἐξοδιάζουν ὡς νὰ ἐξεκαθαρισθοῦν, καὶ ὅσοι διστυχεῖς / δεν ἔχουν νὰ ἐξοδιάζουν νὰ πίπτουν εἰς τὴν ἐγκ(αρ)ήαν καὶ κακὴν νομὴν, πρᾶγμα ἀληθῶς [ὅπερ] ἔναι ἐναντίον τοῦ σκοποῦ [καὶ τῆς] / ὀρέξεός μας. Διότι εἴμεσθαι πάντοτε ἐτοιμότετοι νὰ ἀυξάνωμεν τα προβηλέγηα τῶν ἐπικόνων μας παρὰ νὰ τὰ μικρένωμεν, /¹⁵ καὶ μάλιστα τοσαύτης ἀξίας καὶ παλαιότητος προβελέγηα. Διὰ τοῦτο ὀρίζωμεν ἐσὰς πάντας τοὺς ἄνωθ(ι) ὅτι ἀπὸ τοῦ νῦν / καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μὴν ἤθελ(ε)ν τολμήσει τινὰς νὰ τοὺς πειράξει ὀρίζοντάς τους εἰς ταῖς ἄνωθ(ι) εγκαρίας, εἰς ποινήν τοῦ καθενὸς π(α)ρήκονου / ἐξ ἐσὰς νὰ λάμνη μῆνας δεκοκῶ εἰς τὸ φορτζάδικο κάτεργον, ἐάν ἤθελεν ὀρίση, εἴτε ἀπογράψη εἰς τὸν ὄρισμ(όν) τινὰν ἐξ αὐτ(οὺς) / τοὺς Ἐλευθερωτάδαις, ἀλλὰ μόνον τοὺς ἐγκ(α)ρικοὺς καὶ τοῦ καπετανίου τῆς νήσου, εἰς ποι(νήν) δονκάτα ἑκατὸν εἰς πγιάσην τοῦ ὀσπηταλίου / ἀσμπάθηα. Διότι θέλωμ(εν) καὶ στ(έ)ργωμ(εν) νὰ ἔχουν ταῖς χαρίταις καὶ τὴν ἐλευθερίαν

καθῶς διαλαμβάνονν τὰ αὐτῶν χρυσό /²⁰βουλλα καὶ αἱ βεβαιώσεις τῆς ἐκλαμ-
 προτάτης ἀθθεντίας καὶ τοσοῦτων γενεραλαίων, συντίχων καὶ μπάιλων.
 Καὶ δια νὰ μὴ ἔχει / τινὰς ἀφορμὴν πως δὲν ἤξευρεν τὸν ἄνωθὲν μας σκοπὸν,
 θέλωμεν νὰ ἔναι κολλημένος ὁ π(α)ρῶντας μας ὄρισμὸς εἰς μιαν τολέλα(ν), /
 να κρέμεται εἰς τὴν ἐφημ(ε)ρευωμένην ἐκκλησίαν ἐκάστου χωρίου ὅπου
 ἠῦρησκοντε οἱ αὐτοὶ Ἐλευθερωτάδαις τῆς δεκ(α)ρχίας / τῶν τριάκοντα
 τριῶν, καὶ πᾶσαν Λαμπρὰν ὁ ἰ(ε)ρουργῶν ἱερεὺς νὰ ἔναι ὑποσχόμε(εν)ος νὰ
 τον ἀναγινώσκη π(αρ)ρησία εἰς τὴν σύναξιν τοῦ λαοῦ / διὰ ἐν θύμησιν πα-
 ντοτινὴν, εἰς ποι(ήν) τοῦ π(α)ρηκούοντος ἰ(ε)ρέως δονκάτ(α) εἰκ(οσι)
 πέν(τε) εἰς τὸ ἄνωθι σπητάλη ἀσυμπάθητα. Καὶ [ἄν] ἤθελ(εν) /²⁵ ἀποτύχη
 τινὰς τῶν ἄνωθεν Ἐλευθερωτάδων ἐκ τῆς παρουσίας ζωῆς ἄνευ νομίμου κλη-
 ρονομίας, να εἴσθεν ὑποσχόμενοι εἰς διω / ρίαν ἡμερῶν ὀκτῶ νὰ δίδετε εἰδη-
 σιν τοῦ μεγαλειωτάτου μπάιλων, ὅπως να ἤμπορεῖ ἡ ἐκλαμπροτάτη ἀθθεντία
 νὰ ἔχει / τὸ δίκαιον ἀπὸ ὅσον την καρτερεῖ [διὰ τὰ φ]αίουδὰ της. Τον δέ
 π(α)ρῶντα μας ὄρισμὸν πρὸς το π(α)ρὸν νὰ τον κηρύξετε ἐν μέ / σω τοῦ χω-
 ρίου του ἕκαστος ὑμῶν εἰς Κυριακάς τ[ρεῖς] ἐρχαμένας καὶ γράφετε κάτωθι
 τοῦ παρόντος τὴν κήρυξιν. Οὕτω τοιγαροῦν / καὶ μὴ ἀλλέως κάμετε ἅπαντες
 ἀναγεγραμμένοι, εἰς ποι(ήν) την ἀναγεγραμμένην γράφετε κάτωθεν κα-
 θαρά. Ἐδώθη ἐν μηνί /³⁰ ἰουλλίω, ἡμέρα κ' Ἰ' ἀφοδ'ω'. / Franc(esc)o Gritti, bailo e
 P(roveditore) G(enerale). |

Ἐγὼ Ἰο(άννης) Μπατίστας Κοκά[νης], ἠντεροπρέτες κούρτης Κορυφ[ῶν]
 / [ρισ]κοντράρησα τὸν παρ[όντα] ὀρισμὸν καὶ ἦνε [..²⁰.] / το πρακτικὸ [..²⁰.]
 /³⁵ [..⁵⁰.] / καὶ τοῦτο ἐ[γ]γένετο ἐ[κ] ζητήσεως τοῦ Μάρκων [..... Ν]ηκολάου Βέρ
 /γη το[ῦ] ἱερέως, ἰού] τοῦ πο(τέ) Ἀνδρέου Βέργη, ἰού τοῦ πο(τέ) Μάρκων,
 ἐλευθερωτάδου ἐκ δεκαρχίας τῶν τριάκοντα τριῶν.

Υπόμνημα:

Στ. 1 Γρίττης, **P** (=Ρωμανός) Γρίτης. 6. με τὰ ὁποῖα φέροντε,

P με τὰ ὁποῖα ἀφίνοντε. 9. τοῖς ἀν(θρώπ)οις,

P τοὺς ἀν(θρώπ)ους. 15. ὀρέξεός, **P** πράξεός, 18. πγιάσιν, **P** πτίασιν. 20
 συντίχων, **P** συντίκων. 22. κρέμεται, **P** κρέματα. 25 νομίμου, **P** μονίμου. 28.
 τρεῖς, **P** τὰς.

ΕΓΓΡΑΦΟ 3Α

Δουκικὸ γράμμα στους αξιωματούχους τῆς Κέρκυρας περὶ ἐξαιρέσεως μελῶν
 τῆς οικογένειας Βασιλά ἀπὸ τῆς ἀγγραφείας.

Mandatum (στ. 11)

2 Ianuarii 1754 (S.V),
 indictione 3tia

Περύληψη: Υπό τον αριθμό 3 παρουσιάζουμε δύο έγγραφα, το 3Α, πρωτότυπο δουκικό γράμμα, και το 3Β, συνοδευτικό του 3Α.

3Α.

Διαταγή του δόγη Francisci Lauredano στους Βενετούς αξιωματούχους για εφαρμογή απόφασης του Συμβουλίου των 40, που ελήφθη μετά από εισήγηση του advocatoris Communis Francisci Angarano, σύμφωνα με την οποία η καταγόμενη από την Πάργα και εγκατεστημένη στην Κέρκυρα οικογένεια Βασιλά παραμένει απαλλαγμένη από τις αγγαρείες. Επισημαίνονται οι προβλεπόμενες για τους παραβάτες ποινές.

3Β.

Εγκεκριμένο σχέδιο απόφασης του Συμβουλίου των 40. Πρόκειται για αντίγραφο της εισήγησης του advocatoris Francisci Angarano, στην οποία αναφέρεται το έγγραφο Α.

Προέλευση: Ιδιωτική συλλογή εγγράφων Ι.Δ. Κόλλα. Περιγραμνή υπ' αριθμ. 13 και συνοδευτικό χαρτώο έγγραφο.

Περιγραφή του 3Α: Περιγραμνή. Πρωτότυπο. Διαστάσεις 30,5 x 42,6. Πτυχώσεις 2 οριζόντιες. Μελάνι καστανό, διατήρηση καλή. Στο κάτω μέρος πλίκια από όπου κρέμεται μολύβδινη σφραγίδα. Στην πρόσθια όψη *FRANCISCUS LAUREDANO [DEI] GRA(TIA) DUX (V)ENETIAR(UM) (E)T.C.* Στην οπίσθια όψη δύο μορφές, η δεξιά (δόγης) σε προφίλ και ιερωμένος αριστερά με στραμμένο το σώμα κατά 3/4, μεταξύ τους η ποιμαντορική ράβδος του ιερωμένου, πάνω από το κεφάλι του δόγη η επιγραφή *FRANCISCUS*. Ως προς τη γλώσσα, ακολουθείται η συνήθης μορφή των δουκικών γραμμάτων, όπου το πρωτόκολλο και το εσχατόκολλο είναι γραμμένα στη λατινική, ενώ το κείμενο στη σύγχρονη ιταλική (βλ. σχετικά, Ν. Μοσχονάς, Η συλλογή των βενετικών δουκικών γραμμάτων του Ιστορικού Αρχείου Κερκύρας, *Σύμμεικτα* 4 (1981) 118).

Franciscus Lauredano Dei gra(tia) dux Venetiarum et c(etera). Universis et singulis nobilibus et sapientibus viris de suo man/dato rectoribus et rappresentantibus nostris terre marisque tam ordinarie, quam extraordinarie auctoritatis, et successo/ribus suis fidelibus dilectis salutem et dilectionis affectum. Significamus vobis quod hodie in consilio nostro de XL^{ta} ad / criminalia deputato ex placitare viri nobi(li)s ser Francisci Angarano, hon(ora)ndi advoc(ato)ris Co(mmun)is nostri, posita fuit pars tenoris /^s infrascripti, vid(elic)et; Che le lettere del giorno d' oggi scritte universis maris dal nob(ile) ho(mo) s(er) Francesco Angaran, hono/rando avogador di Commun ad istanza della famiglia Vassillà del castello della Parga, e del rev(eren)do papà Ve/ramonte et di d(omi)ni Arsenio e fratelli Vassillà di detta famiglia, ora abitanti in Corfù e possessori de beni nella / villa Pellecca di detta isola, siano eseguite in tutte le sue parti come stanno e giaciono, in pena di d(uca)ti 1.000 applicati ad arbitrio del

presente exc(ellentissimi)mo consiglio, et in caso d' inobediencia sia, e s' intenda citato cadaun inobbediente /¹⁰ a questo consiglio per ogni giorno mane delli mesi sei dopo la citazione, e cosi di muta in muta susseguente a / vedersi levar la pena sudetta. Et [id] captum fuit. Quocirca cum prefacto nostro consilio vobis mandamus ut par/tem suprad(ict)am, omnia et singula in ea contenta observari, exequi et adimplere debeatis in omnibus, ut in predicta par/te legitur et continetur. Hanc autem registratam presentanti restituite. / Dat(um) in nostro ducali Palatio, die 2nda mensis ianuarii, indictione 3tia MDCCLIV. / Joseph Placentini, ad(vocator) Com(mun)is, rob(oravi).

ΕΓΓΡΑΦΟ 3B

Proposita advocatoris Communis in consilio de XL^{ta} ad criminalia deputato
Proposita (στ. 13) Venetiis 2 ianuarii 1754 [S.V.]

Περιγραφή: Χαρτώο, διαστάσεων 0,28 x 19,3. Πτυχώσεις 1 οριζόντια και 3 κάθετες. Γραφή νοταριακή, μελάνι ξεθωριασμένο.

Universis et sing(uli)s rectoribus et rep(re)sent(ant)ibus n(ost)ris terre marisque, tam ord(inarie), quam / extraord(inarie) auctoritatis. Cum familia Vassilla de castro Parge, ac reve(ren)dus / papa Veramonte, et dominus Arsenius, fratres Vassilla de dicta familia, nunc / habitantes Corcyre et possidentes bona in villa Peleca dicte insule, /¹⁵ declarati fuerint per mandatum spect(abilis) prov(editoris) g(e)n(er)alis maris diei 6. iulii / prox(im)e preteriti immunes et exepti ab omnibus angariis personalibus / tamquam cives et liberi ab omni molestia in eorum animalibus, prout / semper talibus exemptionibus gavisi sunt Et cum iustum sit, quod dic(tum) mandatum suam sortiatu executionem et conservari debeat su /¹⁰ pradicta familia in quieta et pacifica frutione suar(um) exemptionum, / ideo de opportuno requisiti suffrag(io), parte et nom(ine) predictorum Vassilla et / d(omi)ni Ioannis, alterius ipsorum fratris, nunc militantis in pub(licum) serv(itium), V. V. / re(comenda)mus s(ubscripta) p(roposita); quod mandatum suprad(ictum) exequ(etur) et exequi facia(n)t in omnibus suis / partibus prout stat et iacet, com(m)ittendo vulgo alli vechiardi e contesta /¹⁵ bili suprad(ict)e ville Peleca, ministris quibus spectare et quibuscumque aliis opus et / requisita fuerint, ac etiam pub(lic)e stridari et proclamari faciendo quod sub quovis colore / vel pretextu non audeant molestare vel angariare aliquem de d(ict)a familia Vasilla / nec eorum animalia in contraventionem dicti mandati sub pena ducatorum 1000 cuique inobedienti / over danni carceris, triremis aliarumque corporalium, arb(itrio) iust(itie) inspecta personar(um) quali/²⁰ tate, et in casu inob(e)d(ientie) sint et intelligentur citati quicumque inobed(ientes) ad loc(cum) cons(illi) / de 40 ad crim(inalia) pro omnibus et sing(uli)s diebus prime mute mensium sex et sic mutando, ac / mensium subseq(uentium) ad videndum in eo placitari eor(um) inobed(ientia)m et sibi elevari

penam predictam. / Sic exequentur et exequi facient et exe[cutionem] rescribant et R.V. [alia manu: si habet in contrarium rescribat / Venetiis die 2 ianuarii 1754]. / Franciscus Angarano advocator Communis, /²⁵ Francisci Angaranii Scorelle a[dvocatoris] Co(mmunis), notarius Georgius Mara ab Aqua, coad(iut)o(r).

Στο verso σημειώνεται: *A di 25 Agosto 1755 S.V. / Pr(ese)nt(a)te dagli infrasc(ritti) fide(li) papa Veramonte et Arsenio fr(ate)lli Vassila in mano di n(obile) s(er) Vincenzo / Daru, pr(ovedidor) e cap(itano) di Corfu, quale vedute, ha ord(inato) il loro reggistro e pontual esemplare per esser / poi restituite alli sub(etti) pr(ese)nt(a)nti. / Franciscus Pallada V(ice) c(ancellar)io.*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- AAV J. VALENTINI, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*. 1-23, Palermo – Rom – München 1967-1976.
- ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Προνόμια I. Α. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Χειρόγραφον ένετικόν επί περιγαμηνής, άφορόν εις τά προνόμια τής έν Κερκύρα οίκογενείας Αλεξάκη, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 8 (1960) 54-57.
- ΑΣΔΡΑΧΑ, Πάροικοι ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΣΔΡΑΧΑ, Στη φεουδαλική Κέρκυρα: Από τους πάροικους στους vassali angararii, *Τα Ιστορικά* 2 (1985) 77-94.
- ASDRACHA, Paysans CATHERINE ASDRACHA – SP. ASDRACHAS, Les paysans dans les fiefs de Corfou. XIVE-XVe siècle, *Εύψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris 1998, σ. 14-34.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Πρόσοδος Σ.Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της Βενετικής κυριαρχίας, *Τα Ιστορικά* 2 (1985) 371-386.
- ASV Archivio di Stato di Venezia.
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Δεκαρχίες Σ. Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Οι δεκαρχίες της Κέρκυρας, *Πρακτικά ΙΒ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 87-114.
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Κέρκυρα Σ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος -14ος αι.), Κέρκυρα 1999.
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Martina Σ. Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Οι μεταβιβάσεις της κερκυραϊκής βαρονίας του conte de Martina κατά τον 14ο και 15ο αι., *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος* 9 (1992) 9-36.
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Τρία έγγραφα Σ. Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Τρία κερκυραϊκά νοταριακά έγγραφα των ετών 1398-1458, *Έψα και Έσπέρια* 1 (1993) 9-44.
- ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πάτμος ΕΡΑ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Έγγραφα Πάτμου, τ. 1. Αυτοκρατορικά, έκδ. ΕΙΕ, Άθήνα 1980.
- FEDALTO, Chiesa G. FEDALTO, *La Chiesa Latina in Oriente*, III, Verona 1981.
- HARVEY, Βυζάντιο Α. HARVEY, Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο: 900-1200, μετάφραση Ελένη Σταμπόγλη, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997.
- JACOBY, «Zovaticum» D. JACOBY, Un aspect de la fiscalité Vénitienne dans le Péloponnèse: le «zovaticum», *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 405-420.
- KARAPIDAKIS, Civis fidelis N. KARAPIDAKIS, Civis fidelis: l'avènement et l'affir-

- mation de la citoyenneté corfiote (XVIème -XVIIème siècles), Frankfurt am Main 1992.
- KARAYANNOPOULOS, J. KARAYANNOPOULOS, Ein Problem der Spätromischen Agrargeschichte, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 30 (1981) 207-237.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Το Βυζαντινό κράτος, Κράτος
ΛΑΪΟΥ, Κοινωνία ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ – ΘΩΜΑΔΑΚΗ, Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη Βυζαντινή εποχή, μετάφραση Αγγλαϊά Κάσδαγλη, Αθήνα 1987.
- LEMERLE, Trois actes P. LEMERLE, Trois actes du Despote d'Épire Michel II concernant Corfou connus en traduction latine, *Ελληνικά. Παράρτημα. Προσφορά εις Στ. Κυριακίδη*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 405-426.
- MM F. MIKLOSICH – J. MÜLLER, Acta et diplomata medii aevi sacra et profana, I-VI, Vindobonnae 1860-1890.
- OSTROGORSKY, G. OSTROGORSKY, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954.
- Féodalité
PLA C. PERRAT – J. LONGNON, Actes relatifs à la principauté de Morée, 1289-1300, Paris 1967.
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Χώρες Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537), Ιωάννινα 1974.
- RA R. FILANGIERI, I registri della cancelleria angioniana ricostruiti, 1-43, Napoli 1950-1996.
- ΡΩΜΑΝΟΣ, Έργα Ι. ΡΩΜΑΝΟΣ, Ιστορικά Έργα. Επιμέλεια – Προλεγόμενα Κ. Δαφνής, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 1, 7 (1959) 1-416.
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ – ΖΑΦΡΑΚΑ, Η αγγαρεία στο Βυζάντιον, *Βυζαντινά* 11 (1982) 21-54.
- ΣΑΘΑΣ, Μνημεία Κ. ΣΑΘΑΣ, Μνημεία της Έλληνικής Ίστορίας, τ. Α' - Θ', Paris 1880-1890.
- SVORONOS, Privilèges N. SVORONOS, Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes: Un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène, *Variorum Reprints*, London 1973, St. Nr. VII, σ. 325-391.
- THIRIET, Sénat F. THIRIET, Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie, III, Paris 1958-1959.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Έγγραφο Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Νικολάου Σπαρμιώτη, νομικού Κορυφών «Έγγραφο ελευθερίας» (1391), *Δελτίον Ιονίου Ακαδημίας* 2 (1986) 168-187.

SUMMARY

THE ANGARIA IN CORFU IN THE LATE MIDDLE AGES

The author deals with the ancient institution of *angaria* (labour service) as it was applied in the Greek island of Corfu during the late middle ages, when Corfu, a former byzantine province, was dominated by the Angevins of Naples (1272-1386) and then by Venice (1386-1797). Two basic types of *angaria* are discerned, one claimed by the fisc from the tax-payers, the other by the landowners from the tenants. The mechanisms used for the accomplishment of the *angaria*, the impact of the obligatory *angaria* of both types on the social status of the population, as well as the social differentiation effected by the privileges of exemption from the *angaria*, are some aspects of that institution examined in this study, which is completed with the publication of three documents concerning privileges of exception from the *angaria*.

SRYROS N. ASONITIS